

T. C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ZECCAC'IN MEÂNİ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİNİN
KIRAAT İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

FATİH AKPINAR

150111007

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Ali BULUT

İSTANBUL 2018

TEZ ONAY SAYFASI

FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslam Bilimleri yüksek lisans programı 150111007 numaralı öğrencisi Fatih Akpınar'ın ilgili yönetmeliklerin belirlediği tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “**Zeccac’ın Meâni’l-Kur’ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili.**” başlıklı tezi aşağıda imzaları olan jüri tarafından **19.06.2018** tarihinde oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet Emin MAŞALI

(Jüri Başkanı)

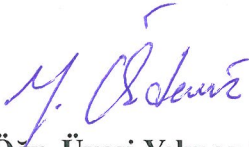
Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Ali BULUT

(Jüri Üyesi)

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz ÖZDEMİR

(Jüri Üyesi)

Marmara Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Adı SOYADI

İmza

Fatih Akpınar
İmza

ZECCÂC'IN MEÂNÎ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİNİN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

ÖZET

İlk dönem tefsircileri içerisinde, dilbilimsel tefsir denilince akla ilk gelen tefsirlerden biri hiç şüphesiz Zeccâc'ın Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhu adlı eseridir.

Ana tema olarak Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimelerin anlamlarını inceleyen ve bu kelimelerin kök anlamları ile irtibatını açıklayan Zeccâc, anlam ilişkilendirmesinde delil olarak rivâyet edilen şiir ve kıraat farklılıklarını kaynak edinmiştir.

Biz de bu çalışmamızda kıraat rivâyetlerinin şekilleri, kullanım biçimi ve rivâyetler arasındaki anlam ilişkisi ile sınıflandırılması hakkında kıraat kaynaklarından yararlanarak bilgilendirme yapmaya gayret gösterdik.

Böylelikle Zeccâc'ın Meânî'l-Kur'ân tefsirinin ihtivâ etmiş olduğu kıraat bilgileriyle ne kadar muazzam bir eser olduğunu, dilbilim ile kıraat farklılıklarını buluşturduğunu özetlemeye çalıştık.

THE ANALYSIS OF ZECCÂC'S AL MEÂNI'L -QUR'AN IN TERMS OF THE SCIENCE OF QIRAAT.

ABSTRACT

There is no doubt that the first that comes to mind among the earliest interpreters of the Qur'an in terms of linguistic interpretation is the work of Zeccâc, *Meâni'l-Qur'ân wa l'râbuhu*.

Zeccâc, as a main theme explores the meaning of the words in the Qur'an, explains the relation between the meaning of these words, and draw evidence from different narrated poems and qiraat in relation to this meaning.

In this our work, we have made efforts to enlighten and by doing so we benefitted by using the sources about the forms of narrations and classification of qiraat, the way they are used, and the meaning in terms of the relation between the narrations.

Thus, we tried to summarize how magnificent Zeccâc's work, the Science of the Qurân, and how it has brought together the linguistics and the differences in Qiraat.

ÖNSÖZ

İlâhî bir kitap olması itibarıyla Kur'ân-ı Kerîm diğer kitaplardan hep önde olmuş ve bütün ilimleri ışığıyla aydınlatmıştır. Kelimeleri ve cümleleri ile eşsiz bir eser olan bu kitap, her yönüyle araştırılmaya değer, her ilim dalı tarafından kaynak alınabilecek konumda olmuştur.

Tefsir tarihini incelediğimizde mütekaddim tefsirciler arasında yer alan Zeccâc, bu kutsal kitabı dilbilimci olarak ele almış, kelime yapılarını asılları itibarıyla ele alıp nakledildiği mana ile asıl mananın ilişkilendirilmesi yönünü, Arap dili açısından kelime-cümle yapısını, rivâyet edilen şiir ve kıraat vecihleriyle delillendirmiştir.

Birinci bölümde Kırâat kelimesinin sözlük ve terim anlamları, Kırâat İlmiyle ilgili terimler, makbul olup olmama yönüyle Kırâat çeşitleri ve Kırâat imamları hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

İkinci bölümde Zeccâc'ın kişiliği, ilmî faaliyetleri, ilim hayatı, ilmî derecesi, Meânî'l-Kur'ân adlı eseri ve diğer eserleri ile ilgili bilgileri yer alacaktır.

Üçüncü bölümde evvelâ Meânî'l-Kur'ân adlı eseri, bu eserinde takip etmiş olduğu üslûb, kıraatlara yaklaşım tarzı, sonrasında ayetlerden örnek verilmesi sûretiyle değinmiş olduğu kıraat farklılıkları açıklanmaya çalışılacaktır.

Dördüncü bölümde sonuçlar üzerinde durulacaktır.

Bu çalışmamızın hazırlanmasında emeği geçen ve kıymetli vakitlerini ayıran tez danışmanım Prof. Dr. Ali BULUT Bey'e, fakültemizin dekanı ve osmanlıca hocam Prof. Dr. Ahmet Turan ARSLAN beye'e, tez yazma konusunda teşviklerinden dolayı çalışma arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Fatih Akpınar

İstanbul-2018

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
KIRAAT-KUR'AN	1
1. KIRÂAT VE KUR'ÂN KELİMELERİNİN ANLAMLARI	1
1.1. Sözlük Anlamı	1
1.2. Terim Anlamı.....	3
2. KIRAATLARIN TAKSİMİ	4
2.1. SENEDİ İTİBARIYLA:.....	5
2.1.1. Makbul Kiraatlar	6
2.1.2. Makbul Olmayan Kiraatlar.....	6
2.2. KIRAATLARIN İSNÂD EDİLDİĞİ ŞAHİS İTİBARIYLA :.....	8
2.2.1. Mukri':	8
2.2.2. Kârîi:.....	9
2.3. KIRAAT İLMİYLE MEŞHUR SAHÂBİLER VE ÖĞRENCİLERİ.....	10
2.4. KIRAAT İMAMLARINA NİSBETLE TAKSİMİ	11
2.5. KIRAAT İMAMLARI.....	11
2.6. KIRAAT-I MEŞHURE İMAMLARI.....	19
2.7. ŞAZ KIRAATLAR.....	21
2.8. KIRAAT İLE İLGİLİ BAZI TERİMLER.....	22
2.9. KIRAAT METOTLARI	24
İKİNCİ BÖLÜM.....	25
1. ZECCÂC'IN HAYATI,İLMÎ VE EDEBÎ ŞAHSİYETİ, ESERLERİ VE MEÂNÎ'L- KUR'AN TEFSİRİ	25
1.1. HAYATI.....	27

1.1.1.	Adı, Künyesi ve Nisbesi.....	27
1.1.2.	İlmî Hayâtı	28
1.1.3.	Eserleri	29
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		34
1.	ZECCÂC'IN TEFSİRİNDE KIRAAT.....	34
1.1.	KIRAATLERİ AKTARMA METODU	35
1.1.1.	Kıraatların Belirlenmesi	36
1.1.1.1.	Sahabeye Nisbet.....	38
1.1.1.2.	Kıraat İmamlarına Nisbet.....	39
1.1.2.	Kaynağın Genel İfadelerle Zikredilmesi	52
1.1.3.	Kaynağın Zikredilmemesi	53
1.1.4.	Tefsirlerindeki Kıraat Çeşitleri.....	54
1.2.	ZECCAC'IN KIRAAT TASAVVURLARI.....	54
1.2.1.	Zeccâcın rivayetler açısından yaklaşımı:	55
1.2.2.	Zeccâc'ın Resmü'l Mushafı Dikkate Alması.....	57
1.2.3.	Zeccâc'ın Arap Dilini Dikkate Alması.....	59
2.	HARF İLE İLGİLİ KIRAAT VECİHLERİ:	60
2.1.	ARAP LEHÇELERİ AÇISINDAN KIRAAT FARKLILIKLARI	61
2.2.	HARF VE HAREKE DEĞİŞİKLİĞİYLE İLGİLİ LEHÇE FARKLILIKLARI.....	63
2.2.1.	Hemze ile İlgili Vecihler	64
2.2.2.	Boğaz Harfleriyle İlgili Vecihler	67
2.2.3.	Hareke Farklılığıyla İlgili Vecihler	68
2.2.4.	Muzâraât Harfinin Esreli Okunması Vechi.....	69
2.3.	SESLER VE BİRBİRİNE ETKİLERİ.....	70
2.3.1.	İdgâm.....	70
2.3.2.	İmâle	72
2.3.2.1.	İmâle-i Kübrâ.....	72
2.3.2.2.	İmâle-i Suğrâ.....	72
2.3.3.	İşmâm	73
3.	SARFÎ LEHÇE FARKLILIKLARI.....	74
3.1.	İSİMLERDE	75
3.1.1.	Mua'rrebler	75

3.1.2. Zamirler	75
3.1.3. Semâî Masterlar	77
3.2. FİİLLERDE	78
4. NAHVÎ LEHÇE FARKLILIKLARI	79
4.1. MÂ-İ NÂFİYE <i>ما النافية</i>	79
4.2. TE'KİT İÇİN KULLANILAN İNNE <i>إن للتأكيد</i>	80
4.3. TEZKİR TE'NÎS.....	81
4.1. SARF AÇISINDAN KIRAAT VECİHLERİ	82
4.2. İSME DAİR KIRAAT VECİHLERİ.....	83
4.2.1. İsm-i Fâil	83
4.2.2. Müfret – Cem‘i farklılığı	85
4.3. FİİL İLE ALAKALI KIRAAT VECİHLERİ.....	86
4.3.1. Sülâsî - Rubâî Fiiller.....	86
4.3.2. Fiilin Malum-Mechûl Okunması	87
4.3.3. Fiilin Farklı Bablarda Okunması	87
SONUÇ.....	89
KAYNAKÇA	90

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser/yer
a.g.e.	Adı geçen eser
a.y.	Yazara ait son zikredilen yer
b.a.	Eserin bütününe atıf
bkz.	Bakınız
bkz.: aş.	Eserin kendi içinde aşağıya atıf
bkz.:yuk.	Eserin kendi içinde yukarıya atıf
C.	Cilt
çev.	Çeviren
ed. veya haz.	Editör/yayına hazırlayan
k.g.	Karşı görüş
karş.	Karşılaştırmız
s.	Sayfa/sayfalar
t.y.	Basım tarihi yok
v.d.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

Allah (cc) insanları karanlıktan aydınlığa çıkartmak için yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'i indirmiş, Hz. Peygambere de ayetlerin insanlar tarafından anlaşılabilmesi için fiilî ve kavî olarak beyan etme görevini vermiştir. İslam hukuk delillerinin aslı olması itibarıyla Kur'ân-ı Kerîm, İslâm dininde hemen hemen bütün ilimlerin kaynağı olarak kabul edilmiştir. Yüce Kitabımız Kur'ân-ı Kerîm, indirildiği günden beri zengin anlam dünyası, insanların problemlerine getirdiği çözüm şekilleri, kendisine özgü mûsıkî ve okunuş tarzıyla insanları derinden etkilemiştir.

Hz. Peygamber, Kur'ân-ı Kerîm'i doğru ve güzel okuma noktasında Cebrâil (as) tarafından eğitilmiş, kendisi de aynı eğitimi ashâbına uygulamıştır. Hz. Peygamber, ashâb-ı kirâm içerisinde güzel seslileri ve güçlü ezberleme yeteneğine sahip olanları Kur'ân-ı Kerîm'in kırâatını öğrenmeleri için teşvik etmiş hatta özel olarak yetişmelerinde gayret göstermişlerdir.

Peygamberim (sav) döneminde, ashâb-ı kirâm içerisinde bazıları Kur'ân-ı Kerîm'i güzel okuma noktasında temâyüz etmiş, Kur'ân-ı Kerîm'in okunuşunun kendilerinden sonraki kuşağa öğretilmesi ve Kırâat ilmi'nin sonraki nesillere intikalinde de büyük görevler üstlenmişlerdir.

Hz. Peygamber'e Cebrâil (as) Kur'ân-ı Kerîm'i evvela tek bir okuyuş üzere indirdiği zamanlarda Efendimiz (sav) daha farklı vecihler üzere indirilmesini ısrarla istemiş¹ sonra da 7 vecih üzere nâzil olduğunu, kime hangi vecih kolay gelirse onu okunabileceğini haber vermiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahâbiler öğrendikleri okuyuş şekillerini kendilerinden sonrakilere aktarmak için çok uzak diyarlara gitmişlerdir.

¹ ed-Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed b. Abdi'l-ğani, İthâfuFudalai'l-Beşer fi'lKırâati'l-Erbea Aşer, C.I, Matbaa-i Amire, İstanbul 1407/1987,s.9

Hız. Osman'ın oluşturduğu heyet tarafından istinsah edilen, farklı kıraatlara uygun yazılan ve çeşitli bölgelere gönderilen mushaflarla birlikte o kıraate vâkıf sahabinin de gönderilmesi, Kur'ân-ı Kerîm'in doğru öğrenilmesinin bir devlet politikası haline geldiğinin de göstergesidir.

Kıraat farklılıkları temel İslâmî ilimlere kaynak teşkil etmiştir. Kıraat ilminde farklı rivâyetler, Hadîs ilminde olduğu gibi incelemeye ve araştırmaya konu olmuştur. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'i açıklamada Kıraat vecihleri tefsir ilminde büyük bir yer tutmuştur.

Tefsirciler de Kur'ân-ı Kerîm'in ayetlerini izah ederken birbirinden farklılık arz etmekte olup, her müfessir kendisine has üslubuyla konuları ele almıştır. Sadece mutevâtir rivayetleri delil edinenler olduğu gibi âhâd ve şaz rivayetleri de kullananlar olmuştur. Biz de çalışmamızda Zeccâc'ın "**Meânî-l Kur'an ve İ'râbuhu**" adlı eserini Kıraat ilmi açısından inceleyip, kıraat rivâyetlerini ele alma biçimi ve kıraatlere yaklaşım tarzını anlamaya çalışacağız.

Çalışmamızın konusu

Kırâat ilmiyle ilgili bu kısa girişten sonra, çalışmamızın konusunun daha iyi anlaşılması için kırâat ilmi ile ilgili bazı bilgilerin verilmesi faydalı olacaktır. Takdir edilir ki; bu bilgiler konunun daha iyi anlaşılmasında büyük rol oynayacaktır. Zeccâc'ın Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhu tefsiri kendisinden önce yazılmış olan tefsirlerden farklılık arz etmiştir. Şöyle ki, Basra ekolü ile Kûfe ekolünün birleştiği kişi olarak anılan Zeccâc tefsirinde bütün sûre ve ayetleri açıklamış, tefsirinin yazımını 16 yılda tamamlamıştır. Böylece ne kadar geniş kapsamlı bir eser olduğu ve bu tefsîrin daha kendi zamanında çok büyük bir eser kabul edildiğini görmekteyiz.

Araştırmanın amacı

Ebû İshâk İbrâhim b. es-Sırrî b. Sehl ez-Zeccâc en-Nahvî'nin "**Meânî-l Kur'an**" adlı eserinde kıraat vecihlerini aktarmada nasıl üslûb kullandığını göreceğiz. Çalışmamızda Zeccâc'ın ayetleri anlamada kıraat rivayetleri, kıraat rivayetlerini ele alırken de mutevâtir-âhâd-şaz bakımından yaklaşımının ne şekilde olduğu, yeri

geldiğinde varsa rivayetler arası anlam farklılıklarına değinerek manâsı ile ilgili bilgi vermeye çalışacağız. Bunun için birinci bölümde Kıraat ilmiyle ilgili bilgileri serdedeceğiz.

Araştırmanın faydası

Zeccâc'ın “**Meânî-l Kur'ân**” adlı eserinin Arap dili açıdan incelendiğini ve karşılaştırma yöntemiyle incelendiğini, fakat müstakil olarak kıraat açısından incelenmediğini görmekteyiz. İlk dönem tefsirlerden olan, Arap dili açısından kıymet arz eden bu kıymetli eserin incelenmesi, kıraat ilmi açısından da değerini ortaya çıkarmak ve bu hususta oluşmuş olan boşluğu doldurmakta yararlı olacaktır. Ayrıca bu kıymetli eserin kıraatler açısından tahlil edilmesi Türkiye'de kıraat alanında çalışma-araştırma yapmak isteyen arkadaşlara faydalı olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRAAT-KUR'AN

1. KIRÂAT VE KUR'ÂN KELİMELERİNİN SÖZLÜK VE TERİM ANLAMLARI

1.1.SÖZLÜK ANLAMI

ve Kırâat kelimeleri (كَرَأَ) kök fiilinden türemiş bir masdardırlar. Okumak ve toplamak anlamlarına gelirler.²

Toplama anlamının verilmesinde şöyle bir görüş aktarılır; Kur'ân-ı Kerîm kendisinden önceki Tevrat ve İncil hattâ bütün ilâhî kitapların hükümlerini kendisinde toplamıştır. Böylelikle kendisine “hükümleri kendisinde toplayan” anlamına gelen *Kur'ân* ismi verilmiştir.³

Bazı Âlimlere göre Kur'an kelimesi (كَرَأَ) maddesinden türetilmemiş, bu da irticalen alem⁴ yapılmasıyla yakın olmak anlamına gelen (كَرَأَ) maddesinden türetilmiştir.⁵ Diğer bir görüşe göre de her hangi bir asıldan türetilmemiş olup İncil ve

²ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, **Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l- Kur'an**, c. I, Dâru'l Kitabi'l-Arabî, Beyrut, bsk 1, t. h.1415-1995, s.16; ayrıntı için ayrıca bkz. Birişik Abdülhamit, “Kur'an”, **DİA**, c.XXVI, İstanbul,2002,s.383.; Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzur, **Lisânü'l Arap**,c.6, ”kre” mad., Dâru Sâdır, Beyrut, t, 159; Ebû Nasr İsmail b.Hammad El- Cevheri; **Es-Sihah**, (thk. Ahmed Abdülğafur Atar), c.4, “kre” mad., Daru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut-1979, 123.

³ Birişik “**KIRAAT**”c.26,s.383

⁴ Her hangi bir manaya delalet etmeksizin olduğu gibi isim yapılması demek. el-Hâzimî Ebû Abbillah Ahmed b.Ömer b. Müsâid, **Şerhu Menzûmetü't-Tefsir**, ty. c.2,s.5,

⁵ El-Kattan, Menna' Halîl, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an**, Nşr. Mektebetü Vehbe, Kâhire,2000, s14-15; İbrahim Muhammed el-Cermî, **Mu'cemuUlûmi'l-Kur'an**, Dâru'l-Kalem, Dimaşk 2001,s213.

Tevrat gibi Hz. Peygamber'e (sav) indirilen ilâhî kitaba verilen isimdir, iştikâkı düşünülemez.⁶ Ârâmice ve İbranice gibi bazı yabancı dillerden aktarıldığı ve aslının "Kara" olduğu da söylenmektedir.⁷

Kıraat kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de yer almamakla birlikte "tilâvet" mânasındaki fiil kalıplarında ve mastar (Kur'an) olarak birçok yerde geçer. Aynı fiilin diğer bir masdarı olan "Kur'ân قُرْآنٌ" kelimesi sözlükte ve Kur'an'da geçtiği yerlerde "Kırâat" kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Ancak "Kur'an" indirilen vahye, "Kıraat" ise değişik şekillerde okunmasına denilir.⁸ Kur'an-ı Kerim'de, "kırâat" (قِرَاءَةٌ) veya "kırâat (قِرَاءَاتٌ)" kelimeleri yer almaz. Tilâvet anlamında kullanılan "kara'te" (قَرَأَتْ), "kara'nâ" (قَرَأْنَا), "kuri'e" (قُرِئَ), "li takra'ahû" (لِتَقْرَأَهُ) ve "ikra" (إِقْرَأْ) şekillerindeki fiil kiplerinin ve "Kur'âne'l-fecr" (قُرْآنَ الْفَجْرِ) "Kur'âneh" (قُرْآنَهُ) kelimelerinin masdar olarak birçok farklı yerde geçtikleri görülür.⁹

"Kur'an" kelimesinin "Kuran" diye hemzesiz olarak telaffuz edilmesi tahfif içindir.¹⁰

Kur'an-ı Kerîm'de farklı i'rablarla birlikte 77 yerde geçmektedir.¹¹ Zerkeşî (ö.794/1392) anlam itibariyle aynı fakat farklı lafızlarla da 58 den fazla yerde geçtiğini söylemektedir.¹²

3Yavuz Muhammed, Olumsuz İnanış Ve Davranışlara Verilen Cevaplarla İlgili Ayetlerin Yorumu (Bakara-Maide Sûreleri), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s.17,İstanbul,2015

7 Birışık Abdülhamit, "Kıraat", DİA. c.25,y. 2002, s, 426

8ed-Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed b. Abdi'l-ğani, İthâfuFudalai'l-Beşer fi'IKırâati'l-Erbea Aşer, Dar'u âlemi'l-kütüb, Beyrut, Mektebe-i Külliyyâti'l-İlâhiyyât, Kâhire, thk. Şaban Muhammed İsmail, 1987/1407,, s.67

9 El-A'raf 7/204; en-Nahl 16/98; el-İsra 17/14, 45, 106, 182; el-Kıyâme 75/17, 18; el- İnşikâk 84/21; el- Alak 96/1, 3.

10ez-Zerkânî, Menahil, s.17

11Abdubâki, Muhammed Fuâd, Mu'cemü'l-Müfheres, Dâru'l-Kütüb'il-Mısriyye, Kâhire, t.1364 h., s.539-540

12 ez-Zerkeşî, Bedreddin ebu Abdillah Muhammed b. bahadır b. Abdullah; el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'ân (nşr. Ahmed Ali, thk. ebul Fadl ed-Dimyâtî) , C.I, Dâru'l-Hadis,1427-2006,s.194;

1.2. TERİM ANLAMAMI

Kur'ân-ı Kerîm'e birçok tarifler yapılmıştır. Bu tarifler içerisinde en veciz ve yaygın olan tarif şudur: “Kur'ân: Allah (cc) tarafından Hz. Muhammed'e indirilen ve okunması ibadet sayılan vahiylerin tamamına verilen isimdir”.¹³

Bu tarifte “Allah (cc) tarafından Hz. Muhammed'e indirilen” demekle Hz. Peygamber'den önce geçen Peygamberler ve kendilerine indirilen kitaplar, “okunması ibadet sayılan” ifadesiyle de Kur'ân-ı Kerîm dışında olan hadîs-i kudsîler, âhâd kıraatler çıkmış olur. Çünkü hadîs-i kudsîleri, ahad kıraatleri okumak başlı başına ibadet sayılmamıştır. Böylelikle tariflerde aranan “Efradına câmi‘, eğyârına mâni‘ olma” şartı da yerine gelmiş olur.

Kıraat Hz. Peygamber döneminden sonra büyük oranda netleşmiş ve Kıraat lafzı terim olarak da birbirine yakın çeşitli şekillerde tanımlanmıştır.

Bu tariflerden bazıları şöyledir:

Ebu'l- Bekâ (ö.1094/1683)'ya göre “Kıraat”: “Okuma esnasında kelime ve harflerden bir kısmını diğerine eklemek ve katmaktır”¹⁴

Rağıp el- İsfehânî (ö.425/1071)'ye göre ; “Tertilde harf ve kelimeleri birbirine katmaktır.”¹⁵

Taşköprizâde (ö.968/1561); “Mütevâtir ihtilaf vecihleri bakımından Allah kelâmı olan Kur'an-ı Kerim'in nazminin şekillerinden bahseden bir ilim dalıdır.”¹⁶

Ebu'l-Bekâ ve el-İsfehânî'nin tarifi daha çok tecvîd ilmini ve Kur'an'ın okunuş ve edâ keyfiyetini ortaya koyar. Taşköprüzâde'nin tanımını ise, Kur'an'ın farklı telaffuz

¹³el-Kattan, **Mebahis**, s.18

¹⁴Ebu'l-Bekâ Eyüp b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî; **el-Külliyât** (nşr. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısrî) Müessesetü'r-Risale, Beyrut-1993, s.703

¹⁵ El- İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed (ö.502/1108); **El- Müfredât Fî Ğarîbi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, Beyrut, t. 1412 h., thk. Adnan Dâvûdi, , s.668

¹⁶Taşköprizâde İsameddinAhmed bin Mustafa Efendi, **Miftâhü's- Sa'âde ve Misbâhü's-Siyâde fi Mevzûâtü'l-U'lûm**, c.II, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, beyrut1985, 6.

edilebilen mütevâtir lafızlarına işaret etmesinden dolayı bir bakıma Arap diliyle ilgilidir.

Kırâat âlimlerinden İbnü'l- Cezerî'nin (ö.833/1429), "Kur'an-ı Kerim kelimelerinin edâ keyfiyetini ve bunların farklı okunuşlarını, râvilerine nispet etmek sûretiyle bildiren ilim dalına denir."¹⁷ Şeklinde yaptığı Kırâat ilmi tanımını kapsayıcı ve bir tanımda olması gereken bütün özellikleri içermektedir. Zira Kırâat ilmi hem Kur'an lafızlarıyla hem de bunların edâ ve ifade keyfiyetleri ve okunuş güzelliğiyle ilgilenmektedir.¹⁸

İbnü'l-Cezerî, kanaatimizce nahiv, dil ve tefsir İlimlerini dışarıda bırakmaktadır. Çünkü bunlarda edâ keyfiyeti zorunlu değildir. Ayrıca İbnü'l-Cezerî'nin dediği gibi sözü ilk sahibine götürme de çoğu zaman beklenmez.¹⁹

Kur'an-ı Kerîm kelimelerinin okunuş keyfiyetleriyle ilgilenen ilim dalına Kırâat denilmekle birlikte gerekli şartları taşıyan kimselerden her birinin belli kurallar çerçevesinde tercih ettikleri okuyuşlarına da bir bütün olarak Kırâat denir.

Kırâat'in terim anlamı ise: "Kırâat imamlarının Kur'ân-ı Kerîm okumaları hususunda birbirlerinden farklı olarak izledikleri yollar." demektir.²⁰

Buradan da anlaşılacağı üzere Kırâat tabîrinin, Kur'ân tabirinden daha umûmî olduğu açıktır. Zira Kırâat, Kur'ân-ı Kerîm'in okunuşlarının her birine söylenir. Ama genel olarak birbirine murâdif olarak kullanılır.

2. KIRAATLARIN TAKSİMİ

Hadis ilminde olduğu gibi Kırâat ilmi de nakil yoluyla gelen bir ilimdir. Dolayısıyla her bir kıraat vechini aktaran râvîler itibariyle rivâyetler, kıraat âlimleri

¹⁷Muhammed b. Muhammed b. Cezerî, **Müncidü'l-Mukri'în ve Mürşidü't-Tâlibîn**, Dâru'Âlemi'lFevaid, 1. Baskı, Mekke h. 1419, s. 49

¹⁸ Uludaş İbrahim, **Ebû Hayyân El-Endelûsî'nin El-Bahru'l-muhît'inde Kırâat Olgusu**, basılmamış yüksek lisans tezi, Bursa-2014

¹⁹ Birişik Abdülhamit, **Kırâat ilmi ve Tarihi**, Emin Yay., Bursa -2004, s.17.

²⁰ Kattan, el-Mebahis, s.20

tarafından ”makbul kıraat- makbul olmayan kıraat” şeklinde iki ana başlıkta toplanmıştır. Kıraat âlimleri, mevcut bütün kıraatları senet ve metinlerindeki sıhhat, zafiyet, noksanlık ve fazlalık yönleri ile tahkik ve tenkide tabi tutarak, değişik ıstılahlar altında tasnif etmişlerdir. Bununla da kıraatlerin sahih ve makbul olanlarını belirleyip, diğerlerinden ayırmayı amaçlamışlardır. Aşağıda sıralanan üç kriter bir kıraatın sahîh olmasının onaylanmasına ve dolayısıyla kabulüne esas teşkil eder.

2.1.SENEDİ İTİBARIYLA:

İbn Cezerî gibi kıraat alanında kabul görmüş Kurralar tarafından bir senedin kıraat litatüründe konumunun belirlenebilmesi temel olarak 3 şart koyulmuş ve rivâyetlerin bu şartları barındırması veya taşınamaması üzerine bir kanâata varmışlardır. Aslında İbn Cezerî’den önce de bu şartlar mevcut idi. Ancak daha sistematik bir hale getirilmemişti.

Bu şartları şöyle sıralayabiliriz:

Tevâtür: Bir kıraat vechinin, her bir tabakasında inkar edilmesi mümkün olmayan topluluklar tarafından Hz.Peygamber’e kadar sahih bir sened ile Allah Resulü (as)'a ulaşması.²¹

Münâsebetü kavâidi’-n-Nahv: Kıraat vechinin arap dili gramerinde kâidelere bir yönüyle de olsa izahının bulunması.

Muvâfakatu’r-Resm: Kıraatın hattının Hz. Osman (ra) tarafından istinsah ettirilen mushaflardan (Hatt-ı Osmâniyyenin) herhangi birinin yazımına takdîren dahî olsa uygunluk göstermesi.²²

²¹ Mütevâtir’in tanımı yapılırken daha açık bir şekilde tevâtüre de değinilecektir. Bk.s.6

²² ed- Dimyâtî, **İthâfu Fudalâi’l-Beşer** ,s.3; Muhammed b. Muhammed b. Cezerî, **en-Neşr fi’l-Kırâati’l-Aşr**, tahk: Ali Muhammed Dabbâğ, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 4. Baskı, Beyrût 2011,s.9

Senedin sıhhati veya tevatürü en mühim şarttır, diğer ikisi ise onun lazımıdır, öyleyse “bu iki şarta ne gerek var?” diyenler olsa da, özellikle de mütevâtir kıraatlerin muhâfazası adına gösterilen hassasiyet, bu üç şartın birlikte aranmasını öngörmüştür. Bu kıstaslar ışığında yapılan tasnifi iki ana başlık altında gruplandırmak mümkündür. Şöyleki bir kıraat ya sahihtir makbuldür ya da sahih değildir şâzdır. Kıraat olarak kabul edilemez.

Böyle bir kıraat rivâyetinin Kur’an olarak okunması ve aktarılması câiz değildir. Kıraat vechi olarak rivayet edilebilir. Şaz kıraat olduğu belirtilmesi kaydıyla ortamlarda kıraat olarak okunması, Tefsir ve fıkıh alanlarında kaynak olarak kullanılmasında bir sakınca olmadığı belirtilmiştir.²³

Zeccâc döneminde kıraat kavramları şu anda olduğu gibi sistematik bir hale gelmemiş, kıraat rivayetlerinin kabûlü için öncelik şart, tevâtür seviyesinde olması yeterli görülmüş idi. Meselenin günümüz şartlarıyla anlaşılabilmesi için de mevcut rivâyet sistemini açıklamakta fayda vardır. Rivâyetler kabul edilip-edilmeme yönüyle makbul olan ve olmayan diye iki ana başlık altında incelemek mümkündür.

2.1.1. MAKBUL KIRAATLAR

Yukarıda zikredilen üç şartı birlikte hâiz olan kıraatler sahihtir, Kur’ânîdir ve yedi harf mefhumu içinde mütâlaa’ edilmişlerdir. Sahih bir kıraat senedinin kuvveti itibariyle mütevâtir ve meşhur diye iki grupta incelenmiştir.²⁴

2.1.1.1. SAHİH:

Sahih kıraat; senedinin sıhhati bakımından tartışmaya mahal bırakmayacak kadar kuvvet arz edip, rivâyet halkalarında tevâtür veya meşhurluk kazanmış olan rivâyetlerdir. Tevâtür ve meşhurluk aşağıdaki tariflerden daha açık anlaşılacaktır.²⁵

²³ Cezerî, *en-Neşr*, s.14; ed-Dimyâtî, *İthaf*, s.8

²⁴ Cezerî, a.g.e. ,s9;Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah; *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur’ân* (nşr. Yusuf Abdurahman Mar’aşli v. Dğr.), C.I, Dâru'l-Ma’rife, Beyrut, 1415-1994,s.333

²⁵ Dimyâtî, *İthaf*, s.8;

2.1.1.2. MÜTEVÂTİR:

Senedi tevâtür seviyesine yükselmiş kıraatlerdir. Hadis alanındaki gibi Kıraatte tevâtür anlayışı da, Allah Resul'üne dayandırılan bir rivâyetin her halkasında, yalan ve asılsız bir naklin etrafında birleşmeleri mümkün olmayan, güvenilirlikleri ile tanınmış bir grubun bulunması ve rivayetin son halkasına kadar aynı tarzda, kesintisiz ve sıhhatli bir şekilde aktarılmasıdır. Seb'a' imamlarının kıraat rivayetlerinin bu kısımdan olup tevâtür şartına hâiz olmasında kahir çoğunlukta olan kıraat imamları arasında ittifak edildiği aktarılmıştır.²⁶ Esah olan ve İmam Cezerî'nin de söylediği görüşe göre Dürre'nin rivâyeti de bu kısımdandır.²⁷

2.1.2. MAKBUL OLMAYAN KIRAATLAR

Senedi tevâtür derecesine ulaşmasa da kuvvet ifade etmesi ile fıkıh ve tefsir gibi alanlarda delil olabilen ancak yukarıda belirtilen ancak kabul şartlarını taşımadığı için makbul kıraatlar içerisinde değerlendirilmeyen kıraat da vardır. Burada makbul olup olmama hususunda namaz kendisiyle sahih olup-olmaması bakımından makbuliyet esas alınmıştır.

2.1.2.1. MEŞHÛR:

Senedi sahih olmasına rağmen tevâtür seviyesine yükselememiş, bununla birlikte gördüğü kabul ile kıraat ulemâsı arasında şöhret bulmuş kıraatlerdir. Mütevâtir ve meşhûr kıraatleri inkar etmek câiz değildir.

2.1.2.2. ŞAZ:

Yukarıdaki üç hususun tamamına veya herhangi birine uygunluk arz etmeyen bir kıraat şazdır, çünkü bir şekilde sıhhat şartlarını ihlal etmiştir. Bu kısımda bulunan kıraatları makbul olmayan kıraatlar içinde değerlendirmişlerdir. Bu ihlalin keyfiyetine göre de şaz kıraatler kapsamında derecelendirmiş ve şu sınıflandırmayı yapmışlardır.

²⁶ Dimyâfî, a.g.e. , s9;

²⁷ Cezerî, **en-Neşr**, s.9; Dimyâfî, a.g.e. , s10; Bulut Cabir, **Mütevâtir ve Meşhur Kıraat İmamları**, dnş Mehmet Altuntaş, basılmamış yüksek lisans tezi Yozgat 2015, s.14

2.1.2.3. ÂHÂD:

Senedi sahih olmakla beraber Hazreti Osman'ın (ra) yazımına veya arap dili gramerine uygunluk arz etmeyen kıraatlerdir.

2.1.2.4. MEVZU':

Osmânî mushaflara veya arapçaya uygun olsa bile sened yönünden aslı olmayan ve bu sebepten dolayı uydurulmuş kıraatlerdir.

2.1.2.5. MÜDREC:

Sahabeler tarafından veya daha sonraki tabiin döneminde Kur'ân-ı Kerîm'in daha rahat anlaşılabilmesi maksadıyla ayetlerin arasına veya sonuna tefsir kabilinden yapılan ziyadelerdir. O dönem sahâbenin Kur'ân-ı Kerîm bilgisi güçlü olduğu için tefsir niyetiyle yaptığı bu ziyâdeleri anlayıp ayetlerden tefrik edilebiliyordu. İslam topraklarının genişlemesiyle birlikte sonraki zamanlarda bu eklemeleri kıraat zannedenler oldu. Bundan dolayı müdrec olan kıraatlar mütevâtir kıraatlarla karışmaması için ayrıca zikredilerek başlıca bir kısımda incelendi ve aktarıldı. Şaz olarak mütâlaa' edilen bu kıraatlerin hiçbiri kıraat ilminde müteber değildir, makbul kıraatlar gibi sayılmaları câiz olmaz ve bu çeşit kıraatlerle namaz içinde ve dışında ibadet edilemez.²⁸

2.2.KIRAATLARIN İSNÂD EDİLDİĞİ ŞAHİS İTİBÂRİYLE :

2.2.1. MUKRÎ':

Mukrî terimi, kıraatleri sağlam ve kesintisiz bir isnadla almış bir üstattan müşâfehe yoluyla (karşılıklı bir şekilde okuyanın direk ağzından çıktığı gibi almak suretiyle) alan ve bu şekilde okuyuşu kavrayarak rivâyet eden kıraat âlimini ifade eder. Bu tabirin ilk olarak, Hz. Peygamber tarafından Birinci Akabe Biatı'nın ardından Evs

²⁸El-Cezerî, Şemsüddin bin Muhammed bin Muhammed bin Muhammed bin Yusuf, **Tahbîru't-Teyşîr**, Dâr'ul-Furkan, s.105, Ürdün-t. 2000/1421 h.,thk. Ahmed Muhammed Muflih Kudat (yayınlanmış doktora çalışması)

ve Hazrec kabilelerine Kur'ân-ı Kerîm öğretmek üzere görevlendirilen Mus'ab b. Umeyr için kullanıldığı bildirilir.²⁹

2.2.2. KÂRÎ:

Kıraat kökünden ism-i fâil olan kari (çoğulu kurrâ) genel anlamıyla Kur'ân-ı Kerîm tilavet eden kişi demek olup mübtedî, mütevessit ve müntehî diye üç kısma ayrılır. Bu tanımların açıklaması aşağıda detaylıca verilecektir.³⁰

İlk dönemde ashâbın Kur'ân kıraatı konusunda geniş bilgisi olanları “Kurrâ” diye anılmıştır.³¹ Kıraatleri imamlardan doğrudan veya vâsıtalı olarak alıp nakleden kimse için “râvî” terimi kullanılırken râvîye nisbet edilen kıraat şekline de “rivâyet” denilmiştir.

Kıraat imamlarından her birinin çok sayıda râvîsi olmakla birlikte daha çok ders kitabı niteliğinde te'lif edilen kıraate dair eserlerde her imam için bütün bu râvîler zikr edilmemiş, belki en meşhur ikişer râvîye yer verilmiştir.

Kıraat vechi, rivâyet esnasında râvîden sonraki kişiye nisbet edildiğinde tarik adını alır. Mesela İmam Nâfi'in kıraatini Kâlûn rivâyetini Ebû Neşit tarîkine nisbet edilmesi gibi. Râvîlerin de birden çok tarîkî bulunmakla birlikte onların sayılarını da iki ile sınırlayan eserler te'lif edilmiş olup bu konuda İbnü'l-Cezeri'nin *en-Neşr*'ini ihtisâr ederek kaleme aldığı *Takribü'n-Neşr fi'l-Kıraati'l-aşr* adlı eseri meşhurdur.

Bu eserin ders kitabı olarak yaygın biçimde kullanılması sebebiyle olmalıdır ki imamların râvîlerini ve tariklerini iki ile sınırlayarak uygulanan kıraat programları için özellikle Osmanlı tedris sisteminde "takrîb" terimine yer verilmiştir. Tarik ayrıca yedili, onlu ve on dördü sistemlerin her biri için kullanılarak *seb'a tarîki*, *dürre tarîki*, *aşere tarîki* denilir.³²

²⁹ İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, ed. G. Bergstraesser, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006, c.2, s.299; Dimyatî, *İthaf*, s.67

³⁰ ez-Zerkânî, *menahil*, s.412

³¹ Karaçam İsmail, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İFAV Yay. İstanbul-2014,27.baskı,s.27

³² Fırat Yavuz, “Kıraat İlmî ve Tarikler” İFD.2011/13,s.49

Kıraat tedrisinde takip edilen eserlerin adlarına uygun ifadeler verildiği görülmüştür. Mesela Ebû Muhammed Kāsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtıbî er-Ruaynî'nin (ö.590/1194) yazdığı Şâtıbiyye eserini esas alarak kıraat kurallarını aktaran metoda "Hırzû'l-Emânî tarîki" veya "Şâtıbî", Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî'nin (ö.444/1053) yazmış olduğu et'Teysîr eserini esas alarak yapılan kıraat tedrisatına da uygulamada teysir tarîki denilmiştir. Daha sonraları belli başlı ülkelerde yoğun bir şekilde okutulması göz önüne alınarak ülkemizde "Şâtıbiyye" ekolüne "Mısır Tarîki", "Teysir" usulüne de "İstanbul Tariki" isimlerinin söylemi meşhur olmuştur. Vecih (vech) ise kıraat, rivâyet ve tarîk dışında kalan ve tedris sistematîği içinde dikkate alınması ihtiyârî olan okuyuş farklılıklarına denilmiştir.³³

2.3.KIRAAT İLMİYLE MEŞHUR SAHÂBİLER VE ÖĞRENCİLERİ

Sahâbe-i kirâm'ın her biri ilimle meşgul olmuş, bunlardan bazıları kıraat ilmi ile fazlaca meşgul olmaları hasebiyle şöhrete erişmişlerdir. Hz. Peygamber zamanında Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyen ve kıraat vecihlerini kendilerinde toplayan çoktur. İsmail Karaçam bu konuda el-Aynî'den nakil yaparak sayının yüz yetmiş olduğunu söyler³⁴ Bu sahâbilerden bazıları şöyledir:

Hz. Ebû Bekir

Hz. Ömer

Hz. Osman b. Affan

Hz. Ali b. Ebî Talip

Hz. Übey b. Ka'b

Hz. Zeyd b. Sabit el-Ensari

Hz. Abdullah b. Mes'ûd

³³ Birışık, *Kıraat ilmi ve Tarihi*, s433

³⁴ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*.s27

Hz. Ebû Mûsa el-Eşâ'ri³⁵

2.4. KIRAAT İMAMLARINA NİSBETLE TAKSİMİ

Kıraat vecihleri, rivâyet eden kişilere göre “Seb’a, Dürre, Aşere ” gibi farklı başlıklar altında toplanmıştır. Burada bu terimleri açıklamak faydalı olacaktır.

2.4.1. SEB’A’

Seb’a’: Lügat ilmi açısından 7 sayısını ifade etmekte olup, ıstılahta ise Mütevâtir kıraatlerden 7 imamın rivâyetine denilir.

Nâfi'	Kâlun	Verş
İbn Kesîr	Bezzi	Kunbul
Ebû Amr	Dûri	Sûsi
İbn Âmir	Hişâm	İbn Zekvân
Âsım	Ebû Bekr Şu'be	Hafs
Hamza	Halef	Hallâd
Kisâî	Ebu'l-Hâris	ed-Dûrî (Kisâî Dûrîsi)

Tabloda verilen ilk kısımda olanlar kırâat imamları, son iki kısımda verilenler ise râvîleridir.³⁶

2.5.KIRAAT İMAMLARI

Yukarıda tablo olarak vermiş olduğumuz bu İmam ve Râvilerin isimlerini, rumuzlarını ve nisbelerini açıklayalım:

³⁵ Karaçam, a.g.e.,s. 29; daha geniş bilgi için bkz. Dimyâtî, **İthaf**,s.49; Birişik, **”Kıraat”**, DİA,s.426

³⁶ İbn Mücâhid, **Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâât**, tahk: Şevki Dayf, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1972, s. 50;

2.5.1. İMAM NÂFİ‘:

Tam adı Nâfi‘ bin Abdurrahman bin Ebi Nua‘ym el-Leysî el-Medenî olup 70/689 yılında Mısır'da doğmuş, 169/786'de Medîne'de vefat etmiştir. Dedelerinin aslen İsfahandan gelmesi itibariyle “İsfahânî” ünvanıyla da anılmış olup kıraat ilminde şöhreti Medinede yayılması itibariyle genelde Medine imamı olarak bilinir. Medinede ve civârında olan insanlar kendisine o kadar itimat etmiştir ki vefâtının akabinde “Kur’an ilmini öğretecek kimse kalmadı” diyerek kendi kendilerine serzenişte bulunmuşlardır.³⁷ Senedinin E‘rac, Ebu Hüreyre, Übey b. Kâb yoluyla Hz. Peygamber’e ulaştığı rivayet edilmiştir.³⁸ Ebû Ca‘fer Yezid b Ka‘ka‘, Abdurrahman b. Hürmüz, Şeybe b Nassah el-Kadî ve Müslim b. Cündüb el-Hüzeli gibi sahâbenin ileri gelenleri ile yetmiş kadar tabiînden kıraât alan Nâfi‘ onların okuyuşundan kendi rivâyet zincirini başlatmıştır. Zeccâc İmam Nafi‘den bahsederken Meânî'l-Kur'an'da ismen zikrettiği gibi “Medenî”, Ebû Ca‘fer’i de ekleyerek “Medeniyyân” diye bahsetmiştir.³⁹

Kendisinin kıraat ilmini aktarmış olduğu birçok talebesi olmuştur. Ancak bunlar arasında Nâfi‘e rivâyetleri nisbet edilen iki tane râvisi vardır. Kıraat ilminde İmam ve Râvîlere kıraat ilminde kolaylık olması maksadıyla özel rumuzlar verilmiştir. İmam Nafi‘in rumuzu (l)-elif"tir.⁴⁰ Kendisinden kıraat vecihlerini aktarmada şhret bulan iki râvisi Kâlûn ve Verş'tir.⁴¹

2.5.1.1. KÂLÛN:

Tam adı: Ebû Mûsâ İsâ b. Mînâ b. Verdân El- Medenîdir. (120/ 737) Senesinde Medîne'de doğmuş ve yine (220/835) senesinde Medîne'de vefat etmiştir. Kâlun kelimesinin güzel okuyan demek olup hocası İmam Nâfi‘ tarafından kendisine vermiş

³⁷ Ed-Dimyâtî, **İthâf**, c. I, s.19

³⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-‘Abbâs b. Mücâhid el- Bağdâdî, **Kitabu's-Seb'a fi'l-Kırâât** (nşr. Şevkî Dayf), Dâru'l-Maârif, Kahire -1400/1981, 3.baskı; Abdulfettâh Abdülğani el-Kâdî, **el-Büdûru'z-Zâhira fi'l-Kırâati'l-Aşri'l-Mütevâtira min Tarîki's-Şâtibiyyeti ve'd-Dürra**, Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, 1. Baskı, Dimeşk 2007,s.8

³⁹ Zeccâc, a.g.e., Meânî'l-Kur'ân, I, s.432

⁴⁰Dimyâtî, **İthâfuFudalai'l-Beşer**,s.19-32; İbn-ül'Cezerî, **en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr**, s.90; Bulut Cabir,**Mütevâtir ve Meşhur Kıraat İmamları**,s80

⁴¹ Zehebî, **Ma'rifetu'l-Kurrai'l-Kibar a'le't-Tabakâti ve'l-Âsâr**, , s. 241-247

olduğu isimlendirmedir. Kâlun hakkında bir başka rivâyet de sivrisineği işitemeyecek kadar sağır olduğu, Kur'ân-ı Kerîm dışında başka hiçbir şey duyamadığıdır. Kur'ân-ı Kerîm okunduğu zaman duyup yanlış düzelttiğidir.⁴² İmam Nafi'den sonra Medine civârında kıraat eğitimine devam etmiştir. Kırâat İlminde ki rumuzu: " ب " harfi ile gösterilir. Kâlûn'un meşhur olup kendisine nisbet edilen iki tarîki: Ebû Neşîr : (ö.258/871) ve Hulvânî: (ö.250/864) dir.⁴³

2.5.1.2. Verş:

Tam adı Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Abdillâh el-Mısri'dir. (110/728) senesinde Mısır'da doğmuş kıraat ilmini İmam Nâfi'den Medine'de almıştır. Mısır'da kıraat tadrîsi ile meşgul olmuş daha sonrasında meşihat riyâseti (Kıraat Kurulu Başkanlığı) görevinde bulunmuştur. Ten renginin beyaz ve parlak oluşu sebebiyle hocası tarafından bu "Verş" lakabının verildiği söylenmektedir. (197/812) Senesinde Mısır'da vefat etmiştir.⁴⁴ Kırâat İlminde ki rumuzu "ج" harfi ile gösterilmektedir. Kendisinden tarîk yoluyla rivâyet eden El-Ezrak (ö.240/854) ve İsbahânî (ö.296/908)⁴⁵

2.5.2. İBN-İ KESİR:

Tam ismi Ebu Ma'bed Abdullah b. Kesîr (40/665) tarihinde Mekke'de doğmuş (120/738) tarihinde yine Mekke'de vefat etmiştir. Aslen İranlı olup İbn-i Kesîr künyesiyle meşhur olmuştur. Mekke'de kıraat imamı olarak tanınan İbn Kesîr'in kıraatı Hz. Peygamber' e Mücahid b. Cebr, Abdullah b. Abbas, Übey b. Ka'b senediyle ulaşmıştır. Talebelerinin talebelerinden olan iki râvî kendisine nisbet

⁴² Dimyâtî, **İthâfu Fudalai'l-Beşer**, s.20;

⁴³ İbn Mücâhid, **Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâât**, s. 50; İbn Cezerî, **en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr**, s.15; Karaçam, **Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri**, s.151; Zehebî, **Ma'rifetu'l-Kurrai'l-Kibâr a'le't-Tabakâti ve'l-Âsâr**, s. 437-439

⁴⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa İbn Mücâhid, **Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâât**, tahk: Şevki Dayf, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1972, s.64; ; Abdulfettâh Abdülğani el-Kâdî, **el-Büdûru'z-Zâhira**, s.8

⁴⁵ Cezerî, **en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr**, s.46; Zehebî, **Ma'rifetu'l-Kurra**, s.357 ve s.459; Zerkânî, **Menâhil**, s.454

edilmiştir. Kıraatta “س” rumuzuyla ifade edilir. İbn Kesîr’in en meşhur iki râvîsi Bezzî ve Kunbül’dür.⁴⁶

2.5.2.1. Bezzî :

Tam adı Ebu-l Hasen Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh el-Bezzî’dir. (170/786)yılında Mekke’de doğmuştur. (250/864) yılında yine Mekke’de 80 yaşında vefat etmiştir. Kıraât İlminde ki rumuzu “س” harfi ile gösterilir. Tarîkleri Ebû Rabîa(ö 294/906) ve İbn’ül-Habbâb (ö 301/913)

2.5.2.2. KUNBÛL

Tam adı Ebû Ömer Muhammed b. Abdirrahmân b. Hâlid el-Mahzûmi’dir. Kunbül (195/810) yılında Mekke’de doğmuş, (291/903) yılında yine Mekke’de vefât etmiştir. Kıraât İlminde ki rumuzu “س” harfi ile gösterilir. Bezzî’nin tarîkleri İbnü Mücahid (ö 324/935) ve İbnü Şenbuz’dür.(ö 328/939)⁴⁷

2.5.3. EBÛ AMR

Tam ismi Ebû Amr b. Alâ el-Basrî’dir. (ö 154/770) tarihinde vefat eden Ebû Amr’ın doğum yeri hususunda farklı görüşler beyan edilmiştir. Mekke’de doğduğunu söyleyenler olduğu gibi⁴⁸ İnan’ın Kazerun kasabasında doğduğunu rivâyet edenler de olmuştur.⁴⁹ Bu ihtilafa EbûAmr’ın eğitimine Mekke tarafında başlaması ve Basra bölgesinin kurrâsı olması etkili olduğu açıktır. Kûfe, Basra, Mekke ve Medine’de kıraat almıştır. Basra kurrâsı olan Ebû Amr’ın kıraati Hz. Peygamber’ e Mücahid b. Cebr, Abdullah b. Saib, Zeyd b. Sâbit, Yezîd b. Rûman, Abdullah b. Ayyaş, Übey b. Ka’b, Hasan-ı Basrî, Hittan b. Abdullah, Ebu Musa el-Eş’arî gibi senedlerle ulaşmıştır. Talebesi Yahya b. Mübarek el-Yezîdî’nin rivâyetleriyle yaygınlık kazanmıştır. Kıraât ilmindeki rumuzu “ح” ile gösterilir.⁵⁰

46 Dâni, et-Teysîr fi’l-Kırâati’s-Seb’, s.11; Abdulfettâh el-Kâdî, el-Büdûru’z-Zâhira, s9

47 Dâni, et-Teysîr fi’l-Kırâati’s-Seb’, s. 11; Zehebî, Ma’rifetü’l-Kurrâi’l-Kibâr ale’t-Tabakâti ve’l-A’sâr, , s.365; İbn Cezerî, en-Neşr fi’l-Kırâati’l-Aşr, s.99; Zerkânî, Menâhil, s.536, Karaçam, Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri, s154

48

49 İbn Cezerî, Gâyetü’n-Nihâye fi Tabakâti’l Kurrâ, s.109

50 İbn Mehrân, el-Ğâye fi’l-Kırâati’l-Aşr, s. 11; Dâni, et-Teysîr fi’l-Kırâati’s-Seb’, s. 12; Zehebî, Ma’rifetü’l-Kurrâ, s.365; Zerkânî, Menâhil, s.537

2.5.3.1. ED-DÛRÎ

Tam adı Ebû Ömer Hafs b. Abdilazîz el-Ezdî ed-Dûrî'dir. (ö 150/767) yılında Bağdat'ın Dûr kasabasında doğmuştur. Ed-Dûrî 98 yaşında (ö 240/854) vefat ettiği söylenir. Kırâat İlminde ki rumuzu “ ط ” harfi ile gösterilir. Dûrî'nin iki tarîki vardır: Ebu'z-Za'râ' (ö 280/893) İbn Ferah (ö 303/915).

2.5.3.2. ES-SÛSÎ

Tam adı Ebû Şuayb Sâlih b. Ziyâd b. Abdillâh es-Sûsî'dir. Kendisi (173/789) yılları arasında doğmuş olup 70 yaşlarında (261/874) vefat etmiştir. Kırâat İlmindeki rumuzu " س " harfi ile gösterilir. Sûsî'nin tarikleri İbn Cerir (ö 316/928) ve İbn Cumhur (ö 300/912) dur.⁵¹

2.5.4. İBN-U ÂMİR :

Tam adı Ebû İmrân Abdullâh b. Âmir b. Yezîd el-Yahsubî'dir. Kırâat İlmindeki rumuzu " ك " harfi ile gösterilir. Ebû İmrân Abdullâh b. Âmir b. Yezîd 21/641 yılında doğmuş ve 118/736'de vefat etmiştir.⁵²Zerkânî "Menâhil" adlı eserinde doğum tarihi itibariyle en yakın kırâat imamı olması itibariyle İbn Âmir'i imamların başında zikr etmiştir.⁵³ Kendisi tâbiûnundan olduğu için Muâz b. Cebel, Ebû Derdâ, Ebî Şihâb (r.a), Fedâle b. Ubeyd ve Osmân b. Affân (r.a) gibi önde gelen ashâbtan kırâat dersleri almış ve kırâatı bu rivâyet silsilesi ile Hz. Peygamber'e kadar dayanmaktadır.⁵⁴

⁵¹ Dimyâtî, *İthâfu Fudalai'l-Beşer*, s.19-32; Dâni, *et-Teysîr fi'l-Kırâati's-Seb'*, s. 11

⁵² Zerkânî, *Menâhil*, s.456

⁵³ Zerkânî, a.g.e. ,s.457

⁵⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâât*, s. 86

2.5.4.1. HİŞAM :

Tam Adı Hişâm b. Ammâr es-Sülemî ed-Dimeşkî'dir. 153/770'de doğup, 30 Muharrem 245 (M. 859)'de Şam'da vefat etmiştir Kıraat ilminde rumuzu “ح” ile gösterilir.. Hişâm'ın iki tarîki vardır: Hulvânî: (ö. 250/864) Dâcûnî: (ö. 324/935)⁵⁵

2.5.4.2. İBN-İ ZEKVAN:

Tam adı Ebû Amr Abdullah b. Ahmed b. Beşîr b. Zekvân ed-Dimeşkî'dir. 10 Muharrem 173'te (9 Haziran 789) Dimeşk'te Âşûrâ günü doğmuş ve yine 857'de Şevval ayında Dimeşk'te vefat etmiştir. Kıraat İlmindeki rumuzu “م” harfi ile gösterilir. İbn Zekvân'ın da iki tarîki vardır: El-Ahfeş: (ö 292/904) ve Es-Sûri: (ö 307/919)⁵⁶

2.5.5. ÂSİM :

Tam adı Ebû Bekir Âsım b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî'dir. İttifak edilen görüşe göre doğum tarihi Kûfe'de (45/665). Vefat tarihinde de ihtilaf olmakla birlikte bir rivâyette 128/745'de Kûfe'de vefat etmiştir. Tüm zamanların en meşhur kıraat âlimi olarak kabul edilir. Kendisi Kûfede kıraat ekolünün kurucusu kabul edilir. Kıraat İlmindeki rumuzu " ن " harfi ile gösterilir. İmam Âsım tabiinden olduğu için kıraat senedi iki yolla Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır.

a) Ebû Abdurrahman es-Sülemî > Abdullah b. Mes'ûd > Ömer b. el-Hattâb > Alî b. Ebî Tâlib, bunlar da Hz. Peygamber (a.s)'den öğrenmişlerdir.

b) Ebû Amr eş-Şeybânî > Abdullah b. Mes'ûd, o da Hz. Peygamber (a.s)'den öğrenmiştir.⁵⁷

2.5.5.1. EBÛ BEKİR ŞU'BE :

Tam adı Ebû Bekr Şu'be b. Ayyâş b. Sâlim el Esedî el-Kûfî'dir. Hicrî 95 (M. 713)'de doğup Hicrî 193 (M. 809)'de vefat etmiştir. Kıraat İlmindeki rumuzu “ص” ile ifade edilir. Ebû Bekr Şu'be'nin de iki tarîki vardır: Yahyâ b. Âdem (ö. 203/818) El-Uleymî (ö. 243/857)

⁵⁵ İbn Cezerî, **en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr**, s.165

⁵⁶ Dimyâtî, **İthâf**, s.77; Dâni, **Teysîr**, s. 13; Karaçam, **Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri**, s.155

⁵⁷ Dâni, **et-Teysîr fi'l Kırâati's-Seb'**, s. 21

2.5.5.2. Hafs :

Tam adı Ebû Ömer Hafs b. Süleymân b. el-Muğîre el-Esedî'dir. Hicrî 90/709 senesinde Irak'ın Kerbelâ bölgesinde, Kûfe şehri yakınlarında Ğâdiriye köyünde doğmuş ve Hicrî 180/796 senesinde yine orada vefat etmiştir. Kırâat İlmindeki rumuzu "ع" harfi ile gösterilir. Hafs'ın da tarikleri şunlardır: Ubeyd b. es-Sabbâh (235/849) ve Amr b. es-Sabbâh: (221/835)⁵⁸

2.5.6. HAMZA :

Tam adı Ebu Umâre Hamza b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûffî'dir. (80/699) yılında doğmuş (ö156/773) Hulvan'da vefât etmiştir. Künyesi Ebu Ammâre'dir. Hamza b. Habîb'in vefâtı ile ilgili farklı rivâyetler bulunmakla birlikte ticaret maksadı ile gitmiş olduğu Hulvan'da (156/772)'de veya (158/774)'de vefat etmiştir. Kırâataki rumuzu (ح) harfi ile ifade edilmektedir. İmam Hamza'nın kıraatini kendisinden Süleym rivâyet etmiş ondan da Halef ve Hallâd rivâyet etmiş, Hamza'nın râvîleri olarak meşhur olmuşlardır.⁵⁹

İmam Hamza'nın kıraat senedi, Hz. Peygamber'e şu kanalla ulaşır:

Hamza b. Habib > Ebû Muhammed Süleymân b. Mihran el-A'meş > Muhammed b. Ebî Leylâ > Humran b. A'yan > Ebû İshâk b. es-Sabi > Mansur b. el-Mu'temir > Muğire b Miksem ve Ca'fer b. Muhammed es-Sâdik.⁶⁰

2.5.6.1. HALEF :

Tam adı Ebu Muhammed Halef b. Hişâm b. Sa'leb el-Esedî el-Bağdadî el-Bezzar'dır. (ö 150/767) Bağdat'ın Femusilh kasabasında doğduğu için "Silhî", fakat Bağdât'ta yaşadığı için de "Bağdâdî" künyesi ile anılmıştır. Ebu Muhammed (ö 229/844) tarihinde ise vefat etmiştir. İmam Hamza'nın râvîsi olan Halef b. Hişâm'ın, Kırâat

⁵⁸ İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, s.165;Dimyâtî, *İthâf*, s.77; Dâni, *Teyşir*, s. 13; Zerkânî, *Menâhil*, s.537-538; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*. s.156-157

⁵⁹ Altıkulaç, Tayyar "Hamza b. Habib" DİA. ,5, s.512

⁶⁰ Dâni, *Câmiu'l Beyân fi'l Kırââti's-Seb'i'l Meşhûra*, s. 90-91

İlmindeki rumuzu (ض) harfi ile gösterilir. Halef'in de iki tarîki vardır: İdrîs el-Haddâd (ö 292/904) ve İbn Şâzân (ö 286/899)⁶¹

2.5.6.2. HALLÂD :

Tam adı Ebu İsa Hallâd b. Halid eş-Şeybanî, künyesi Ebû Abdillâh, nisbesi el-Kuffî'dir. (ö 220/835)'de Kûfe'de vefat etmiştir. Kırâat İlmindeki rumuzu “ق” harfi ile gösterilir. Hallâd'ın üç tarîki vardır: İbn Heysem: (ö 249/863), El-Vezzân (ö 250/864) ve Et-Talha: (ö 252/889)⁶²

2.5.7. KİSÂÎ :

Tam adı Ebu'l Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî'dir. Doğum yeri kesin olarak bilinmemekle beraber (120/738) tarihinde doğmuş ve (189/805) Rey'de vefat etmiştir. Kûfe kırâat imamlarındandır. Kırâat ilminde " ر " rumuzu ile ifade edilir.⁶³ Kisâî kıraat ilmini hocası olan İmam Hamza'dan aldığı için senetleri aynı yolla Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır.⁶⁴

2.5.7.1. EBU'L- HÂRİS :

Adı Ebu'l-Hâris Leys b. Hâlid el-Bağdâdî'dir. (ö 240/854) tarihinde vefat etmiştir. Kırâat ilmindeki rumuzu " س " harfi ile gösterilir. Ebu'l-Haris'in tarikleri Muhammed b. Yahyâ (ö 288/900) ve Seleme b. Âsım (ö 270/883)⁶⁵

2.5.7.2. DÛRÎ :

Tam adı Ebû Ömer Hafs b. Abdilâzîz el-Ezdî ed-Dûrî'dir. (150/767) tarihinde Bağdat'ın Dûr isimli kasabasında doğmuş ve (248/862) tarihinde vefat etmiştir. Kırâat İlmindeki rumuzu “ت” harfi ile gösterilir. Dûrî, İmam Ebû Amr'ın birinci râvîsi

⁶¹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâât*, s. 97; İbn Mehrân, *el-Ğâye fi'l-Kırââti'l-Aşr*, s. 24; Dâni, *Câmiu'l Beyân fi'l Kırââti's-Seb'î'l Meşhûra*, s. 67, 137-138

⁶² İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, s.165; Dimyâtî, *İthâf*, s.77; Dâni, *Teysîr*, s. 13; Zerkânî, *Menâhil*, s.460; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, s.156-157

⁶³ Altıkulaç, Tayyar “Kisâî” DİA. ,c.26, s.70; Dâni, *Teysîr*,s.16; Cezerî, *en-Neşr*, s.173

⁶⁴ Altıkulaç, Tayyar “Kisâî” DİA. ,c.27, s.70; Dâni, *Teysîr*,s.17; Cezerî, *en-Neşr*, s.179

⁶⁵ Dâni, *Teysîr*,s.17; Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, s.424

olmakla birlikte Kisâî'nin de ikinci râvîsidir. Yedi kırâatı da çok iyi bilen bu İmam hakkında yukarıda "Ebû Amr" bölümünde gerekli bilgiler verilmiştir.

Bu yedi imamın ve râvîlerinin okumuş oldukları rivâyetler ittifak derecesine ulaşacak kadar toplum nezdinde kabul görmüş ve İmam Cezerî'nin de içinde bulunduğu bir çok kıraat alimi tarafından da mütevâtir kabul etmiştir.⁶⁶

2.6.KIRAAT-I MEŞHÛRE İMAMLARI

Seb'a' İmamlarının kıraatine rivâyet kuvvetliliği açısından yakın olan ve İmâm-ı Cezerî'nin en-Neşr'inde senetlerini kuvvetli görüp mütevâtir kıraatler arasında zikrettiği 3 kıraattir. Bu kıraatlerin mütevâtir olma/olmama mevzusu esas itibariyle kendileriyle namaz kılınıp kılınmaması yönündedir. Binaen aleyh tefsirm dalında, fıkıh literatüründe bu tür rivâyetlerin kaynak olarak kullanılması hususu ahad hadis ile bir tutulmuş, geçerli bir kaynak kabul edilmiştir.⁶⁷

2.6.1. EBÛ CA'FER

Tam adı Ebû Ca'fer Yezîd b. Ka'ka' el-Mahzûmî el-Medenî'dir. İmam Ebû Ca'fer'in vefatıyla ilgili olarak farklı görüşler vardır. Ancak ittifak edilen ise 130/747 tarihinde Medîne'de vefat ettiği şeklindedir. Kırâat İlmindeki rumuzu " جع " harfleri ile gösterilir. Kendisine nisbesi bilinen iki râvîsi İsâ b. Verdân ve Süleyman b. Cemmâz'dır.⁶⁸

2.6.1.1. İSÂ B. VERDÂN

Tam adı Ebu'l-Hâris İsâ b. Verdân el-Hazza' el-Medenî'dir. 160/776 tarihinde vefat etmiştir. Kırâat İlmindeki rumuzu " عي " harfleri ile gösterilir.

⁶⁶ Dimyâtî, *İthâfuFudalai'l-Beşer*, s.19-32; Dâni, *et-Teysîr fi'l-Kırâati's-Seb'*, s. 11

⁶⁷ İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, s.153; İbn Cezerî, *Müncidü'l-Mukrîn*, s. 80, s.8, s.99, s.101, s.212.

⁶⁸ İbn Mehrân, Ebû Bekr Ahmed b. el Huseyn, *el-Gâye fi'l-Kırâati'l-Aşr*, tahk: Ahmed Ferîd Mezîdî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrût 2007,s.7-8; Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, s.172-178; İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, s.139-144; İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, c.2, s. 333-334; Dimyâtî, *İthâf*, I/29-30, 78; Zerkânî, *Menâhil*, s.542; Kâdî, *el-Büdûru'z-Zâhira*, s.16

2.6.1.2. SÜLEYMAN B. CEMMÂZ

Tam adı Süleymân b. Müslim b. Cemmâz ez-Zührî'dir. 170/786 tarihinden sonra vefat ettiği genel olarak kabul edilmektedir. Zehebî ise farklı görüş beyan ederek onun vefatının İmam Nâfi'den ya bir sene önce veya aynı sene olduğunu ifade etmiştir. Kırâat İlmindeki rumuzu " چ " harfleri ile gösterilir.⁶⁹

2.6.2. ŞEYH YA'KUB

Tam adı Ebû Muhammed Ya'kub b. İshâk b. Zeyd b. Abdillâh el-Basrî'dir. Basra'da H. 117 (M. 733)'te doğmuştur. Genel kanaate göre 205/820 tarihinin Zilhicce ayında yine Basra'da vefat etmiştir. Kırâat İlmindeki rumuzu " بع " harfleri ile gösterilir.

2.6.2.1. RUYEYS

Şeyh Yakub'un ravisi olan Ruyey's'in tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Mütevekkil el-Lü'lüî'dir. Ruyey's, Basra'da 238/852 tarihinde vefat etmiştir. Ruyey's'in Kırâat İlmindeki rumuzu " يس " harfleri ile gösterilir.

2.6.2.2. RAVİH

Şeyh Yakub'un ravisi olan Ravih'in tam adı Ravh b. Abdilmû'min'dir (ö. 234/848). Kırâat İlmindeki rumuzu " حه " harfleri ile gösterilir⁷⁰

2.6.3. HALEFÜ'L-ÂŞİR

Tam adı Ebû Muhammed Halef b. Hişâm b. Sa'lebe el-Esedî el-Bağdâdî el-Bezzâr'dır. Kırâat İlmindeki rumuzu " خل " harfleri ile gösterilir. Halefû'l-Âşir aynı zamanda Seb'a' imamlarının 6. imamı olarak kabul edilen İmam Hamza'nın da 1.râvisi olması

⁶⁹ Zehebî, **Ma'rifetü'l-Kurrâ**, s.293-294; İbn Cezerî, **Ğâye**, , s.285; İbn Cezerî, **en-Neşr**, , s.1; Dimyâtî, **İthâf**, , s.30, 78; Zerkânî, **Menâhil**, , s.542-543

⁷⁰ Zehebî, **Ma'rifetü'l-Kurrâ**, s.295; İbn Cezerî, **Ğâye**, , s.286; İbn Cezerî, **en-Neşr**, , s.143; Dimyâtî, **İthâf**, , s.30, 79; Zerkânî, **Menâhil**, , s.542-543

hasebiyle gerekli bilgiler İmam Hamza bölümünde verilmiştir. Halefû'l-Âşir'in iki râvîsi İshak ve İdris'tir.

2.6.3.1. İSHAKÛ'L-VERRÂK

Tam adı İshâk b. İbrahîm el-Verrâk'dır (ö 288/899). Kırâat İlmindeki rumuzu “سح” harfleriyle ifade edilir.

2.6.3.2. İDRÎS EL-HADDÂD

Tam adı İdrîs b. Abdulkerim el-Haddâd'dır (ö 292/905). Kırâat İlmindeki rumuzu “سه” harfleri ile gösterilir.⁷¹

2.7. ŞAZ KIRAATLAR

Bu on kıraat dışında 4 rivâyet daha vardır ki bunlara Erbaa'tü'ş-Şâzze (4 şaz kıraat) denilir.

İbn Muhaysin:

Tam ismi Muhammed bin Abdurrahman el-Mekkî (ö 343/954) diye bilinir.

El-Yezîdî:

Tam ismi Yahyâ bin Mubârek'dir (ö 202/817).

Hasan el-Basri.

Tam ismi Ebu Said el-Hasen b. Yesar el-Basri (ö 110/ 728) Tâbiînin önde gelenlerindedir.

El-E'meş:

Tam ismi Ebû Muhammed Süleymân b. Mihrân el-Kûfî (ö 148/765).⁷²

⁷¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, s.499; İbn Cezerî, *en-Neşr*, s.151-153; İbn Cezerî, *Ğâye*, c.I, s.140-141; İbn Cezerî, *Takrîbü'n-Neşr*, s.25, s.32; Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfû Fudalâi'l Beşer*, c.I, s.32, s.74; Zerkânî, *Menâhil*, s.44; Kâdî, *el-Büdûru'z-Zêhira*, s. 13-14.

⁷² Bennâ Dimyâtî, *İthâfû Fudalâi'l Beşer*, c.I, s.32, s.75-76; Ebu'l Hayr Muhammed b. Muhammed b. Ali İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l Kurrâ*, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1. Baskı, Beyrût 2006, c.II, s.288

2.8.KIRAAT İLE İLGİLİ BAZI TERİMLER

Kıraat ilminde bilinmesi gerekli olan bazı kavramlar vardır. Bu kavramların öğrenilmesi kıraat ilminin daha açık bir şekilde anlaşılmasına vesile olacağı için yukarıda bir kısmını vermiş olduğumuz terimlerin bir kısmını da burada açıklayacağız.

2.8.1. RİVÂYET:

Râvilerin kendi aralarındaki farklı nakilleri de adlarına izafe edilir ve bu okuyuşa “Rivayet” denir. Hafs rivâyeti gibi.⁷³

2.8.2. TARÎK:

Râvîden sonraki her farklı nakil ise “Tarîk” olarak mutâlaa edilir ve yine o nakli taşıyan şahsın adına atfedilir. Amr es-Sabbah tarîki ve Ubeyd b. es-Sabbah tarîkleri gibi.

2.8.3. İNFİRÂD TARÎKİ:

Her imamın kıraatini ayrı ayrı okumaktır.veya her imam için, onun kıraat özellikleriyle, birer hatim indirmektir.

2.8.4. CEM‘ TARÎKİ:

Belli bir tertibe göre, yedi veya on kıraatin hepsinin kıraat özellikleriyle okumaktır.

2.8.5. EDA:

Kırâatı bizzat üstadın ağzından almaktır. Ehli edâ da kırâatı bizzat üstadının ağzından alan kişi anlamındadır.

⁷³ Cezerî, **Müncid** s. 49; Hz. Peygamber (a.s.) tarafından birinci akabe biatının ardından Evs ve Hazrec’e Kur’ân öğretmesi için gönderilen Mus’ab b. Ümeyr (ö. 3/625), kaynaklarda ilk “**Mukri**” diye isimlendirilen kişidir. Bk. İbn Cezerî, *Ğâye*, c.2, s. 261

2.8.6. ARZ:

Bir üstadın huzurunda Kur'an-ı Kerîm-i okuyarak ondan kırâat almaya denir.

2.8.7. İSTİMA:

Bir talebenin hocasını dinlemesi yoluyla Kur'an-ı Kerîm-i öğrenmesi demektir.

2.8.8. TE'LİF:

Kur'an-ı Kerîmin Peygamber as. zamanında sûre sûre veya ayet ayet yazılmasına denir.

2.8.9. SUHUF:

Sahife kelimesinin çoğulu, istılahta ise Hz.Ebû Bekir döneminde Kur'an-ı Kerîm ayetlerinin üzerine yazıldığı varaklara/yapraklara verilen isimdir.

2.8.10. MUSHAF:

Hiz. Osman döneminde yazılan Kur'an-ı Kerîme uygun olan Kur'an-ı Kerîm nüshalarına verilen isimdir.

2.8.11. RESM-İ OSMÂNÎ/HATTI OSMÂNÎ:

Hiz. Osman döneminde hafız Sahabilerden müteşekkil bir hey'et tarafından bütün rivâyetler incelenmesi sûretiyle yazılan asıl Kur'an-ı Kerîm nüshasına verilen isimdir.⁷⁴

2.8.12. VECİH

Kıraat rivayetlerinin her birine ayrıca verilen bir isimdir. Bir okuyuşa “Rivayet” denildiği gibi aynı zamanda “vecih”de denilebilir. Bunun dışında edâ safhasında, tercih imkanı veren durumlar da olabilir. mesela Verş rivâyetinin hemzede

⁷⁴Karaçam, Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri.s.68

meddi tabîi uygulanması esnasında tûl-tevessut- kasr veya besmele (de bulunan 5 farklı) vecihlerinin rivayet edilip, okuyucunun bu vecihleri sıralamada veya bir kısmını tatbik ederek diğerlerini terk edebilme tercihi yapabilmesi husunda serbest bırakılmıştır. Bunda rivâyete aykırı bir durum yoktur. İşte böyle tercih edilebilen okuyuşlarından her birine “Vecih” denir.⁷⁵

2.9.KIRAAT METOTLARI

Ayrıca kıraat ilmini okuyan kişiler okudukları metoda göre Mübtedî, Mütevassıt ve Müntehî olmak üzere 3 kısımda değerlendirilir.

2.9.1. MÜBTEDÎ:

İfrad metoduyla kırâat öğrenmeye başlayıp aynı metodla bir kıraattan üç kırâata kadar öğrenen kişiye “Mübtedî” denilir.

2.9.2. MÜTEVASSIT:

İfrad yoluyla dört veya beş kıraatı öğrenmiş olan kişiye “Mütevassıt” adı verilir.

2.9.3. MÜNTEHÎ:

Mütevâtir kırâatların bir çoğunu ve meşhûr olanları okuyarak nakleden kişiye “Müntehî” denir.⁷⁶

⁷⁵ Mustafa Atilla Akdemir, **Hamid b. Abdülfettahel-Pâlûvi, hayatı, ilmi şahsiyeti, eserleri ve Zübdetü'l-İrfân adlı eserinin metodolojik tanıtımı ve tahkiki**, İstanbul-1999, Yayınlanmamış Doktora tezi.

⁷⁶ Cezerî, **Müncid**,s.3

İKİNCİ BÖLÜM

ZECCÂC'IN HAYATI, İLMÎ VE EDEBÎ ŞAHSİYETİ, ESERLERİ VE MEÂNÎ'L- KUR'AN TEFSİRİ

1. HAYATI

1.1.1. ADI, KÜNYESİ VE NİSBESİ

Kaynaklarda tam adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Seriyî b. Sehl olan Zeccâc, 241/855 veya 230/844 yılında⁷⁷ Bağdat'ta doğmuştur. ⁷⁸ İsmi bazı eserlerde dedesine nispet edilerek Ebû İshâk İbrâhîm b. Seriyî b. Sehl olarak kaydedilmiştir. Ailesi ve çocukluğu hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız müellif, gençliğinde camcılık mesleğiyle uğraştığından “ez-Zeccâc” lakabıyla meşhur olmuştur.⁷⁹ Özellikle nahiv ilmiyle meşgul olduğu için “en-Nahvî” diye de anılmaktadır. Cam işiyle uğraşarak asgari şartlarda (günlük 1-2 dirhem kadar ile) geçimini temin eden Zeccâc, bu kazancı ile yetinip ilk önce Kûfe ekolünden Sa‘leb’in Bağdat'taki ders halkasına iştirak etmiştir. Derslere devam ederken daha sonra Basra ekolünden Muberrid'in Bağdat'a gelmesiyle de onun halkasına devam etmek istemiş fakat ücret mukâbili ders veren Muberrid'in taleberine ücreti nisbetinde ilim öğrettiğini duymuştu.⁸⁰

⁷⁷ İsmail Durmuş, Müberred'in 247/861 yılında halife Mütevekkil-Alellah'ın öldürülmesi sonucu aldığı ihsanların kesilmesi üzerine Samerra'dan ayrılıp Bağdat'a gittiği bilgisini vermektedir. (İsmail Durmuş, “Müberred”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 432) Bu tarihi dikkate alacak olursak, Zeccâc'ın doğum yılının 230 olma ihtimali daha yüksektir. Çünkü doğum yılı 241 olarak kabul edildiğinde Müberred'in Bağdat'a geldiğinde o, yaklaşık 7-8 yaşlarında olur ki bu yaşta bir çocuğun yukarıda aktarılan şekilde Sa‘leb ile Müberred arasında meydana gelen çekişmelerde rol alması çok zor görülmektedir. Ayrıca Müberred'le tanıştığı zaman camcı olduğunu söylemesi de bu görüşü desteklemektedir.

⁷⁸Zeccâc'ın doğum ve vefat tarihleri konusunda farklı görüşler olmakla birlikte, ölüm yılıyla ilgili olarak en yaygın görüş yukarıda zikrettiğimiz 311/923 senesidir. Tarihlerle ilgili olarak bk. Bağdâdî, *Târîhümedîneti's-selâm*, VI, 617-18.

⁷⁹ İbn Hallikân, Şemseddîn, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'u ebnâi'z-zemân*, tah. İhsân Abbâs, Dâr-u-Sâdir, Beyrut 1968, c.I, s.49

⁸⁰ Burada şunu da ifade etmek gerekir ki o zamanda üstadlar kendi ilim halkalarını sıkı sağlam tutmak için kendi talebelerini diğer ekolün halakasına gönderir ve onlar vasıtasıyla sorular sordurup hem seviye belirler hem de kendilerinin bulunduğu konumu görmek isterlerdi. İşte bu maksatla Müberred'in ders halkasına gönderildiği iddia edilmiştir. bkz. Birişik Abdülhamit, “Kur'an” maddesi, *DİA*. C.26, İstanbul,2002,s.384.; ez-Zeccâc, a.g.e., *Meânî'l-Kur'ân*, (thk. Abdulcelil Abduh Şelebî), Dar-u Âlem'i-l-Kitab, Beyrût 1408-1988,1.baskı, ,muhakkikin önsözü; Bulut Ali, “Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, edit. Bilal Gökçür vd., İlim Yayma Vakfı Yay., 2009, s. 329;Şelebî, Abdulcelil, *Meânî'l-Kur'ân*, mükaddime , s.37

Bunun üzerine -ilim okusun veya okumasın- günlük kazancından her gün için bir dirhem hayatının sonuna kadar vermesi şartı üzerine hocası ile anlaşmış, ilim harici işlerinde hizmet etmiş, zeki ve hırslı olması hasebiyle meseleleri çabucak kavrayıp hocasının güvenini kazanmış. O zamanlar çocuklarının eğitimi için hoca tutmak Arap kabîleler arasında meşhur olduğundan Vezir Ubeydullah b. Süleyman da Müberrid'den oğlu Kasım'a bir talebesinin hoca olmasını istemiş, Müberrid de en güvendiği talebesi Zeccâc'ı tavsiye etmiş. Sonra da Kasım'ın babasının makamına geçip Zeccâc'ı da yanına almasıyla birlikte de Zeccâc yıllık kırk bin dinar kazanarak varlık sahibi olmuştur.⁸¹

Zeccâc hocasına olan sözüne sâdik kalmış, ömrünün sonuna kadar hocasına öğrenim ücretini devam ettirmiş, hatta her gün için 30 dirhem ödemenin yanında imkânı nisbetince kıymetli hediyeler göndermiştir. Buna mukâbil hocası Müberridin de Zeccâcın bulunmadığı durumlarda dersi ertelemesi kendisine verdiği değeri ortaya koymaktadır.⁸²

1.1.2. İLMÎ HAYÂTI

Zeccâc hayatının ilerleyen zamanında ilme başlamış olmasına rağmen heves ve gayretiyle bu yolda büyük paye elde etmiş, 16 yıl gibi uzun bir zamanda yazımını tamamladığı “Meânî'l-Kur'ân ve i'râbuhû” adlı eseriyle nâmını zirveye taşımayı başarmıştır. Halkasına katılıp ilim hayatına başladığı Sa'leb (ö.291/904) Kûfe ekolünün önde gelen alimlerinden, Müberrid (ö 286/900) ise Basra ekolünün önde gelen isimlerind. Zeccâc bu iki alimden istifade etmesiyle her iki ekolü kendisinde birleştirmiş, kendisine has olan bir ekolü başlatmıştır. İş hayatına devam ederken ilme olan hevesi artmış, bunun üzerine Sa'leb'in ders halkasına katılmış, kısa zamanda zekâ ve kavrayışıyla diğer öğrenciler içinden ön plana çıkmıştı. Basra ekolü ileri gelenlerinden Müberrid Bağdat'a gelince, ilim halkasını denemek-sınamak maksadıyla Sa'leb talebesi Zeccâc'ı göndermiş, sorduğu sorulara verdiği cevaplar

⁸¹ez-Zeccâc, a.g.e., **Meânî'l-Kur'ân**, s.5

⁸²İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân, thk. İhsan Abbas, Beyrût: Dâru Sâdır, 1978, I, 49-50; Necattin Hanay, “**Kur'an tefsirinde kıraat farlılıklarının rolü: Zeccâc, a.g.e., ve Taberî örneği**” Basılmamış doktora tezi, konya,2015

karşısında Müberred'in zekâsına ve ilmine hayran kalan Zeccâc, Müberred'in yanında kalıp ondan istifade etmiştir.⁸³

Zeccâc, Müberred ile tanışıp derse başlamasını şöyle anlatmaktadır:

“Müberred Bağdat'a gelince, onu sıkıştırmaya karar verdim. Tartışmaya başlayınca beni delillere boğdu, illetleri söylememi istedi. Sorduğu sorulara cevap veremeyecek duruma geldim. Bu vesileyle onun âlim, fâzıl ve zekî biri olduğunu anladım ve bir daha ondan hiç ayrılmadım.”⁸⁴ Zeccâc, ilim yolunda kısa zamanda büyük mesafeler katetmiştir. Bu arada hocası Müberred'in güvenini kazanmış, onun hem öğrencisi hem de dostu olmuştur. O zamanda arap kabileler içinde ücretli hoca tutup ders aldirmek genel bir adet idi. Mârîka kabilesi de çocuklarına dil ilimlerini öğretecek birini istediğinde Müberred, Zeccâc'ı görevlendirerek ona olan güvenini izhar etmişti. Daha sonra Abbâsî veziri, oğlunun eğitimi için Müberred'den muallim isteyince o, yine Zeccâc'ı seçmiştir.⁸⁵ Böylece Zeccâc, hocasının desteğiyle saray içerisinde önemli bir konuma ulaşmıştır. İleriki yıllarda talebesi Kâsım, vezir olunca konumunu iyice pekiştiren Zeccâc, onun sayesinde büyük bir servete sahip olmuştur. Halife Mu'tazîd-Billâh, veziri Kâsım'dan, kendisi için yazılan *Câmi'u'l-mantık* adlı lugatın anlaşılmayan yerlerini açıklayacak bir âlim bulmasını istemişti. Müberred, kendisine tevdi edilen bu işi yaşlı olduğu gerekçesiyle kabul etmeyerek onlara Zeccâc'ı tavsiye etti. Zeccâc, “*Mâ Sümmiye (Füssire) min Câmi'i'l-mantık*” adıyla yazdığı şerhi Mu'tazîd'a takdim edince çalışmasının karşılığında aldığı ücretin yanı sıra halifenin güvenini de kazanmış ve sarayda yapılan sohbet meclislerine katılmaya başlamıştır.⁸⁶

1.1.3. ESERLERİ

Zeccâc, velûd bir âlim olup çoğu dil alanında olmak üzere birçok eser kaleme almıştır. Tefsire dair şu üç eseri günümüze ulaşabilmiştir:

⁸³ Birişik Abdülhamit, “Kur'an” maddesi, **DİA**. C.26, İstanbul,2002,s.383

⁸⁴ Hamevî, Yâkût, **Mu'cemü'l-üdebâ'**, tah. İhsân Abbâs, Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, VI, s.2682.

⁸⁵ İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, I, 49;

⁸⁶ Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, VI, 615; Zeccâc'ın zenginlik sebebinin aktarıldığı bu bilgilerden hem idarecilerin dil âlimlerine sağladıkları maddî imkânları hem de âlimlerin ders karşılığı yöneticilerden ücret aldıklarını birinci ağızdan anlatan bir delil olarak kabul etmek mümkündür. Bk. Karagöz, **Dilbilimsel Tefsir**, s. 118.

1.1.3.1. ME‘ÂNİ’L-KUR’ÂN VE İ‘RÂBÜH

Tabakât kitaplarında eserleri sıralanırken ilk sırada zikredilen ve Zerkeşî'nin (794/1392) *el-Burhân*'ında diğer “*Me‘âni’l-Kur’ân*” yazarlarını zikrettikten sonra “*Zeccâc*'ın *Me‘âni’l-Kur’ân*'ının bir benzeri daha telif edilmemiştir” diyerek övdüğü bu kitap, *Zeccâc*'ın en önemli eseridir.⁸⁷ *Zeccâc*, kitabına nispet edilerek “*Sâhibü kitâbi Me‘âni’l-Kur’ân*” unvanıyla anılmaktadır.⁸⁸ Abdülcelîl Abdüh Şelebî tarafından tahkik edilen eser, bir çok kez basılmış olup (nşr. Abdülcelîl Abdüh Şelebî, I-V, Kahire 1973, 1974, 1994; Beyrut 1978, 1988).⁸⁹ ilk olarak 1973 yılında Beyrut'ta basılmıştır.⁹⁰ *Me‘âni’l-Kur’ân* ve *i‘râbüh Zeccâc*'ı meşhur eden en büyük eseri olup on altı yılda tamamlanmıştır. (285-301/ 898-914). Eserin mukaddimesinde müellif mâna-i‘rab ilişkisinin zarûretini, *i‘râb*ın esas olduğunu, anlam ve yorumun bu esasa dayanması gerektiğini vurgulamıştır.⁹¹ Çoğunlukla aynı harflerden meydana gelen kelimeler arasında etimolojik ilgi bulunduğu dair özgün görüşünü bu eserinde de uygulamış, *Kur’an*'da geçen kelimeleri luğat ve *i‘rab* yönünden tahlil ederken etimoloji bakımından ilgili gördüğü diğer kelimeleri de zikretmiştir. Ayrıca zengin örnekler vermiş, lehçe ve kırâat farklılıklarına temas etmiş, nahivde Bağdat ekolüne mensup olmakla birlikte genellikle Basra mektebinin, özellikle de başlıca Sîbeveyh olmak üzere Halîl b. Ahmed, Yûnus b. Habîb ve gibi büyük alimlerin görüşlerine bağlı kalmıştır.⁹²

⁸⁷ Zerkeşî, *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, II, 147.

⁸⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 614.

⁸⁹ ez-Zeccâc, a.g.e., *Me‘âni’l-Kur’ân*, nşr. mukaddimesi s.5

⁹⁰ Bulut Ali, “Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: *Zeccâc*'ın *Me‘âni’l-Kur’ân*'ı”, *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, edit. Bilal Gökkr vd., İlim Yayma Vakfı Yay., 2009, s. 329; Yıldız İbahim, “**EBÛ İSHÂK ez-ZECCÂC ve TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ**” *Harakani Dergisi*, 2.sayı, 2014, s.89; Bağdâdî İbrâhim Paşa, *Hediyetü’l-Ârifin ve Esmâü’l-Müellefin ve Âsâru’l-Müellifin*, Dar’u İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî Beyrut, 1951’de İstanbulda yapılan ofset baskı, I, s.5

⁹¹ Ebu Bekir Muhammed bin Hasen ez-Zebîdî el-Endelûsî “*Tabakâtu’n-Nahviyyîn*” thk. Muhammed Ebu’l Fadl İbrahim, nşr. *Dâru’l-Meârif*, 1119-Kahire, s.111-112

⁹² İşler Emrullah, “*Zeccâc*”, *DiA*, İstanbul 2013, c. XXXIV, s.173.

1.1.3.2. TEFSÎRU ESMÂ'İLLÂHÎ'L-HÜSNÂ

Allah cc. isimlerinden bahseden kıymetli bir eser olup isimlerin gelmiş olduğu manaları izah eden bir çalışmadır.⁹³

1.1.3.3. KİTÂBÜ'L-İBÂNE VE'T-TEFHÎM 'ÂN MA'ÂNÎ BİSMİLLÂHİRRAHMÂNİRRAHÎM

Zeccâc'ın besmeleyi oluşturan dört lafzı mânâ, usûl, iştikâk, i'râb, tertip ve diğer yönlerden incelediği eseridir. Besmele hakkındaki seksen soruyu ve cevaplarını kapsamaktadır. Suat Yıldırım araştırması neticesinde bu eserin besmele hakkında yazılıp günümüze kadar ulaşan müstakil eserlerin ilki olduğu kanaatine varmıştır.⁹⁴

İbrahim Yıldız yapmış olduğu araştırmada Zeccâc'ın eserlerini sıralarken Arap diline dair eserlerinin bazıları kütüphanelerde yazma olarak bulunurken birçoğu günümüze kadar ulaşamadığını⁹⁵ ancak isimleri günümüze kadar ulaşanlar şu şekilde olduğunu aktarır;

1.1.3.4. FE'ALTÜ VE EF'ALTÜ,⁹⁶

Bu eser, kelimelerin ilk harfine göre alfabetik düzenlenen eserde üç kök harfli fiillerle if'âl kalıbı arasında anlam değişikliği bulunan veya değişiklik olmadan kullanılan fiillere dairdir.⁹⁷

⁹³ İşler Emrullah, "Zeccâc", **DİA**, İstanbul 2013, c. XXXIV, s.175.

⁹⁴ Suat Yıldırım, "**Besmele**" maddesinde, konuyla ilgili yazılan müstakil eserleri sıralarken ilk olarak Makdisî'nin (ö 665/1267) **Kitâbü'l-Besmeleti'l-ekber** ve bunun muhtasarı **Kitâbü'l-Besmeleti'l-asgar'ı** saymaktadır. Suat Yıldırım, "Besmele", **DİA**, İstanbul 1992, V, 532.

⁹⁵ Yıldız İbrahim, "**EBÛ İSHÂK ez-ZECCÂC ve TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ**" Harakani Dergisi, 2.sayı, 2014, s.83

⁹⁶ Zeccâc, Ebû İshâk, **Fe'altü ve ef'altü**, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb-Subayh et-Temimî, Mektebetü's-sikâfeti'd-dîniyye, Bulak 1995

⁹⁷ Bu eser, kelimelerin ilk harfine göre alfabetik düzenlenen eserde üçlü kök fiillerle if'âl kalıbı arasında anlam değişikliği bulunan veya değişiklik olmadan kullanılan fiillere dairdir.

1.1.3.5. KİTÂBU HALKİL-İNSÂN⁹⁸

Zeccâc'ın insan vücudunda temel olarak meydana gelen olaylara ve hastalıklara ait kelimeleri açıkladığı bu kitabı 1900 yılında Londra'da müsteşrik Brunel tarafından matbu baskısı yapılan ilk eseridir.⁹⁹

1.1.3.6. MÂ YENSARİFÜ VE MÂ LÂ YENSARİFÜ,¹⁰⁰

Munsarif olan kelimeler ve gayri munsarif olan kelimelerin izahı hakkında olan bu kitabın baskısı günümüze kadar ulaşmamıştır.¹⁰¹

1.1.3.7. SİRRÜ'N-NAHV :

Hüdâ Mahmûd Karâa eseri, ez-Zeccâc ve eseruhû fi'n-nahvi ve's-sarfi maa' tahkiki sırrı'n-Nahv adlı yüksek lisans tezinde tahkik edip (1968, Aynü'ş-Şems üniversitesi) daha sonra yayımlanmıştır.(Kahire 1391/ 1971).¹⁰²

1.1.3.8. KİTÂBÜ'L ENVÂİ,

Kadîm halk astronomisi ve meteorolojisine ait kelime ve tabirleri açıklamış olduğu bir lügatçe olup İzzet Hasan tarafından 2006 yılında Şam'da basılmıştır.¹⁰³

1.1.3.9. EL-MÜSELLES Fİ'L-LUĞA,

Bir harekesinin değişmesiyle üç türlü okunabilen, aynı ya da farklı anlamlar taşıyan üçlü yapılarla ilgili bir eserdir. 1991 yılında Süleyman el-Âyîd tarafından "Selâsetü kütüb fi'l-müsellesât" adlı eserin içinde Mekke'de basılmıştır.¹⁰⁴

⁹⁸ Zeccâc, Ebû İshâk, Kitâbü'l-halkı'l-İnsân, tak. Velîd b. Ahmed el-Huseyn, Al-Bukhary İslamic center, Manchester 2004

⁹⁹ Yıldız İbahim, "EBÛ İSHÂK ez-ZECCÂC ve TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ" Harakani Dergisi, 2.sayı, 2014, s.90

¹⁰⁰ Zeccâc, Ebû İshâk, *Mâ yensarifü ve mâ lâ yensarifü*, tah. Hudâ Mahmud Karâa', Lecnetü İhyâ'it-türâsi'l-İslâmî, Kahire 1971.

¹⁰¹ Yıldız İbahim, "EBÛ İSHÂK ez-ZECCÂC ve TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ" Harakani Dergisi, 2.sayı, 2014, s.91

¹⁰² İşler Emrullah, "Zeccâc", *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, 174.

¹⁰³ İşler Emrullah, "Zeccâc", *DİA*, İstanbul 2013, c. XXXIV, s.175.

¹⁰⁴ (nşr. Süleyman b. İbrâhim b. Muhammed el-Âyîd, Mecelletü Câmîâ'ti Ümmü'l-kurâ li'l-buhûsi'l-ilmîyye içinde III/4, Mekke 1411).

1.1.3.10. KİTÂBÜ'L-EZDÂD,¹⁰⁵

Zeccâc'ın aynı lafızla farklı manalara delalet eden kelimeleri açıkladığı bir kitaptır. Terâcim kitaplarında bulamadığımız eseri Müellif Meânî'de belirtmiştir.

Bu zikredilen eserler dışında ulaşabildiğimiz diğer eserleri ise ;

Kitâbü'l-arûz, Kitâbü'l-fark beyne'l-müzekker ve'l-mü'ennes, Mâ Sümmiye (Füssire) min Câmi'i'l-mantık (Şerhu alâ Câmi'i'l-mantık), Kitâbü'l-elfâz, Kitâbü'l-iştikâk, er-Red 'alâ Sa'leb fi'l-Fasîh (el-Mu'âhazât 'ale'l-Fasîh li-Sa'leb), Kitâbü hurûfi'l-me'ânî, Halku'l-feres, Kitâbü'l-Kâfi fi esmâ'i'l-kavâfi, Kitâbu muhtasar fi'n-nahv, Kitâbu şerh-i ebyât-i Sibeveyh, Kitâbü'ş-şecera (Kitâbü't-takrîb), Kitâbü'l-maksûr ve'l-memdûd, en-Nevâdirü'l-müfîde, Kitâbü'l-emâlî, Kitâbü'l-efvâh, el-Vakf ve'l-ibtidâ', er-Red 'ale'l-Müberrid

Zeccâc'a ait olarak İbrahim Yıldız'ın zikrettiği eserlerdir.¹⁰⁶

Ayrıca İbrâhîm-el-Ebyârî tarafından Zeccâc'a nispet edilerek yayımlanan İ'râbü'l-Kur'ân adlı eserin aslında Ebü'l-Hasan el-Bâkûlî'ye ait olduğu Durmuş-Ali Kayapınar tarafından ispat edilmiştir.¹⁰⁷ Suat Yıldırım, “Besmele” maddesinde, konuyla ilgili yazılan müstakil eserleri sıralarken ilk olarak Makdisî'nin (665/1267) *Kitâbü'l-Besmeleti'l-ekber* ve bunun muhtasarı *Kitâbü'l-Besmeleti'l-asgar*'ı saymaktadır.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Bu eser tabakât kitaplarında yer almamakla beraber Zeccâc tefsirinde zikretmektedir. Zeccâc, Meâ'ni'l-Kur'ân, IV, 160.

¹⁰⁶ Bk. İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s.66; Dâvûdî, **Tabakâtü'l-müfessirîn**, I, s.12; Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, VI, 614; Hamevî, **Mu'cemü'l-üdebâ'**, I, 63; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, I, 49-50; İbnü'l-Kıftî, **İnbâhü'r-ruvât**, I, 200; Dâvudî, **Tabakâtü'l-müfessirîn**, I, 12; Zehebî, Şemseddîn, **A'lâmü'n-nübelâ'**, tah. Hasan Abdülmennan, Beytü'l-Efkari'l-devliyye, Beyrut 2004, I, s.696; Taşkoprîzâde, Ahmed Efendi, **Miftâhu's-se'âde**, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1985, I, 154-156; Bağdâdî İbrâhîm Paşa, **Hediyetü'l-Ârifin ve Esmâü'l-Müellefîn ve Âsâru'l-Müellifîn**, Dar'u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî Beyrut, I, s.5; İşler Emrullah, “Zeccâc”, **DİA**, İstanbul 2013, XXXIV, 174; ez-Zeccâc, a.g.e., Meânî'l-Kur'ân, nşr. mukaddimesi s.5

¹⁰⁷ Karapınar Durmuş Ali, “ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen “İrâbü'l-Kur'ân” Kimindir? ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?..”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1997, VII, 90.

¹⁰⁸ Yıldırım Suat, “Besmele”, **DİA**, İstanbul 1992, c. V, s. 532.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZECCÂC'IN TEFSİRİNDE KIRAAT

1.2.KIRAATLARI AKTARMA METODU

Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923) Kur'ân'ı tefsir ederken, genel olarak âyetleri kelime kelime ya da cümle cümle ele alıp incelemekte, kelime asıllarına ilişkin manaları vermekte, aslı olan mana ile daha sonra kullanılmış olduğu mâna arasındaki irtibatı belirtmektedir. Tefsirlerinde bir kelimenin ya da cümlenin tefsir, tahlil ve/veya irabı yapıldıktan sonra varsa kıraat vechi ile destekleyerek bir diğerine geçmektedir. Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû* adlı eserinin adından da anlaşılacağı üzere bu tefsir, dilbilimsel tefsirle rivâyet tefsirin muhtasar bir şekilde buluşma noktasında durmaktadır.¹⁰⁹

Bununla birlikte tefsir ve te'vilin önemli parçalarından birinin kıraat farklılıkları olduğu izahtan hâli değildir. Tefsirlerine baktığımızda her müfessirin kendine has bir üslûbü olduğu gibi Zeccâc'ın da kıraatlerle ilgili olarak kendisine özgü bir metot takip ettiğini görmemiz mümkündür.

Zeccâc eserinde başlıca İbn Cerîr Taberî'nin tefsirinden yararlandığını görmekteyiz. Taberî'nin eseri mufassal olmasına karşın Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû* eserinin daha mücmel ve muhtasar bilgiler verdiğini görmekteyiz.¹¹⁰

Zeccâc'ın "*Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*" adlı eserinde görüşlerini söyledikten Sibeveyh'in ve Ahfeş'in görüşleri ile karşılaştırdığını¹¹¹ ve kıraat farklılığı olan yerlerde, bunu çoğunlukla belirtip ancak bazen rivayet ifade eden kelime kullanmadığını görmekteyiz. Hatta bazen kıraat olup olmadığını belirtmeksizin sadece okuyuş farklılığını zikretmekle yetindiği yerler de mevcuttur.¹¹² Bazen de nahvî açıdan uygulanabilecek bir okuyuşu verip hakkında bir rivayet olmadığı gerekçesiyle kıraatin

¹⁰⁹ Bulut Ali, "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân'ı*", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, edit. Bilal Gökçür vd. , **İlim Yayma Vakfı Yay.**, 2009, s. 329

¹¹⁰ ez-Zeccâc, a.g.e., **Meâni'l-Kur'ân**, nşr. mukaddimesi s.27

¹¹¹ Zeccâc, a.g.e., **a.g.e.** , c.I, s.134,146 vd.

¹¹² Zeccâc, a.g.e., **a.g.e.** , c.I, Âli İ'mrân-159 s. 55, 56, 404, 405 vd.

ait olduğu kaynağa (kişi, bölge veya şehir) sürekli işaret etme gereği duymamakla birlikte bunları belirttiği yerler bulunmaktadır.¹¹³

Zeccâc, Arap grameri ve lugatıyla Arap edebiyatı alanındaki öğrenimini bizzat Sa'leb ile Müberrid'den almış, dolayısıyla Kûfe ve Basra mekteplerini ilk kaynaktan öğrenme fırsatı bulmuştur. Bu açıdan Zeccâc, onları karşılaştırma imkânına sahip olmuş, buna kendi görüş ve eleştirilerini de eklemiştir. Böylece Bağdat ekolünün oluşmasını sağlamıştır. Fakat tefsirinde tercih yapması gerektiğinde ağırlıklı olarak Müberrid'den ders alması itibarıyla tercihini Basra ekolü yönünde kullanmıştır. Bununla birlikte kimi zaman Kûfe ekolünün de görüşlerini tercih etmiş, kimi zaman da her ikisini de karşısına alıp kendi görüşünü ortaya koymuştur.¹¹⁴

Kaynağı bazen açık bir şekilde zikrederken çoğunlukla *يَجُوزُ* (*yecûzu*), *كُرِيَ* (*kurie*), *يُكْرَأُ* (*yukrau*) vb. ifadeler kullanır. Fakat bunlar genelde kıraatin sıhhatine dair bir ifadelendirme biçimi olmayıp tamamen müfessirin kendi pratik metodudur. Kıraatlerin tevcihi ve tercihinde de aynı şekilde hareket eder. Genel olarak Zeccâc kıraati zikredip tevcihini, mukayesesini yapar, hüküm verip tercihte bulunur, manaya uyumlu olması itibarıyla beğerir; kimi zaman ise tevcih ve tercihini de yapmaz, sadece kıraat farklılığını belirterek geçer. Detaylarını aşağıda görecek olduğumuz ve Zeccâc'ın kıraat konusundaki metotlarını bildiren örnekler anlatılmak istenen şekli etraflıca ortaya koyacaktır.

1.2.1. KIRAATLARIN BELİRLENMESİ

Kıraat rivâyetleri aktarılırken her tefsircinin kendisine has uslûbu vardır. Kıraatların belirlenmesi delil olarak kullanılması için gerekli bir ayrıntıdır. Takdir edilir ki inkar edilemeyecek bir delil ile sıradan bir örnek bir tutulamaz. Bu sebeble her bir rivâyet değerlendirilirken mutlaka sınıflandırılması gerekmektedir. Kıraatların;

¹¹³ Buna örnek olarak *فيما رحمة من الله لنت لهم* (Ali imran-159) ayetindeki *رحمة* kelimesindeki ra harfinin esreli (rahmetin) okunduğunu ancak nahvî bir cevazlık olarak ranın ötresiyle (rahmetün) şekliyle de okunmasının caiz olduğunu belirtip hakkında bir rivâyet olmadığı gerekçesiyle böyle bir veçhin caiz olamayacağını aktarır. Zeccâc, a.g.e., *Meânî'l-Kur'ân*, c.I, s.405

¹¹⁴ Zeccâc, a.g.e., *Meânî'l-Kur'ân*, nşr. mukaddimesi s.22

Seb'a' veya Aşere olarak sınıflandırılmasını belirtenler olduğu gibi farklı yollar izleyenler de olmuştur. Zeccâc'ın bu konuda böyle bir ayrımı olmamış daha çok kuvvet-zayıf, sahih-şaz ve mütevâtir-münferid-ahad olduğunu belirtip makbul ya da merdud olduğunu belirtmiş. Bunun bir sebebinin Aşere veya Seba' tabirlerinin Zeccâc'dan sonra kalıplaştığını söyleyenler de vardır.¹¹⁵ Bunları belirtirken de manayı elden hiç bırakmamış, hangi kıraât veçhinin anlama daha uygun olduğunu da açıkça ifade etmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Zeccâc'ın bir üslubu da kıraat rivâyetlerini İsmail b. İshak (ö. 282/896) vasıtasıyla Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838)¹¹⁶ ve Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin (ö. 73/692) nakillerine dayandığını beyan etmektedir.¹¹⁷ Rivayet terimlerini kullanımında bazen yukarıda zikr ettiğimiz gibi meçhul sığası kullandıktan sonra bu veçhi okuyan kişiyi de açıkladığı yerler de olmuştur. Kıraat veçhinin rivayetinde bilinmeyen veya kuvvetliliğinden dolayı ya da nahivce ihtimalli olup ve okunabilecek ancak hakkında rivâyet bilinmeyen/zikr edilmeyen vecihler de görülmektedir. Böyle rivâyetler için daha çok;

وقرى (ve kurie) okunmuştur,¹¹⁸

ولو قرئت (ve lev kuriet) böyle okunmuş olsa,¹¹⁹

ويقرأ (ve yukrau) okunur - okunabilir,

ولو كان يقرأ (ve lev kane yukrau) okunmuş olsa idi,¹²⁰

حكي القراءة عنه (hukiyel kırâetü anhu) ondan böyle bir okuyuş aktarılmıştır,¹²¹

ويجوز القراءة (ve yecuzu-l kıraatü) böyle okunması da câizdir – uygundur,¹²²

ويروى (ve yürva) bu vecih rivâyet edilmiştir,¹²³

¹¹⁵ Hanay Necattin, “KUR'ÂN TEFSİRİNDE KIRAAT FARKLILIKLARININ ROLÜ: ZECCÂC VE TABERİ ÖRNEĞİ”, Konya 2015, basılmamış doktora tezi, s.72

¹¹⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurra*, c.II, s.18

¹¹⁷ Zeccâc, a.g.e., *Meânî'l-Kur'ân*, c.I, s. 180,181

¹¹⁸ Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 368,367,107

¹¹⁹ Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 390,365,327

¹²⁰ Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 139

¹²¹ Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 364

¹²² Zeccâc, a.g.e., c.II, s. 76

¹²³ Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 82,90

ومن العرب من يقول (ve mine'l-a'rabi men yegulu) araplar içinden böyle rivâyet edenler de vardır,¹²⁴

وقد قرأ قوم (ve kad karae kavmün) bir kısım gruplar – kabîle, kavimler okumuştur¹²⁵.

gibi ifadelerin sıkça kullanıldığını kullanıldığını görüyoruz.

1.2.1.1. SAHABEYE NİSBET

Hadis ilminde olduğu gibi kıraat ilminde de rivâyetin önemli bir yeri olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Sahabeler, Efendimiz (sav)'den islâmın bütün hükümlerini öğrenirken aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'in anlam ve okunuş farklılıklarını öğrenmişlerdi.

Sahâbeler ile başlamış olan kıraat ilminin rivâyet zinciri, kıraat imamlarına nisbet edilerek yaygınlaşmasının elbette en makul izahı şöyledir: kıraat ilminde mevcut olan rivâyetler sahabe döneminde sistematik bir şekilde toplanmamış, daha sonra tabiin döneminden başlamak suretiyle müstakil ilim metodu gelişmiş ve yerleşmiştir. Bunun sebebi olarak tevâtür olgusunun, kıraat imamlarıyla başlamış olduğunu söyleyenler vardır.¹²⁶ Nitekim kıraat rivâyetleri dalında bir kıraat vechinin (mütevâtir olan) kıraat imamına nisbetiyle sahâbeye nisbeti bir tutulmamakta; kıraat imamına nisbet edilen vechin mütevâtir olduğu, sahabeye nisbet edilen vechin ise kendi yanında bulunan bir mushaf ve/veya mektuba nisbeti olduğu için şaz kısmında değerlendirilmiştir. Artık kıraat literatürü bu şekilde yerleşmesi itibariyle bir kıraat rivayetinin incelenmesi bu şekilde tasnif edilmiştir.

Zeccâc'ın ayetlerin tefsirinde çok olmamakla birlikte az olarak sahâbiye nisbet edildiği görülmüş, ayet içerisinde geçen kelimeleri ele alıp incelerken kıraat vechini de zikrettiği, akabinde bu veçhi teyit etmek için sahabe rivâyetlerine yer verdiği de

¹²⁴ Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 109

¹²⁵ Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 123

¹²⁶ Suyûtî, **el-İtkân**, II, 473, . Birişik Abdülhamit, “**KİRAAT**” maddesi **DİA**. c. XXV, İstanbul,2002,s.426-433; Tayyar Altıkulaç, “İbn Mücâhid”, **DİA**, c. XX, s. 214.

görülmektedir.¹²⁷ Zeccâc umumiyetle tefsirinde Abdullah b. Mes'ûd¹²⁸, Abdullah b. Abbâs¹²⁹, Übey b. Ka'b¹³⁰, Ömer b. Hattâb¹³¹, Abdullah b. Ömer¹³², Ebû Hureyre¹³³ ve 'Âişe bnt. Ebî Bekr'e¹³⁴ ait kıraatlere yer vermekte ve bu rivâyetlerden sahabîlere ait, kişisel mushaflarına atıfta bulunmaktadır. İsimleri sayılan ashaba ait kıraat farklılıkları diğer tefsirlere göre Zeccâc'da oldukça azdır. Böyle kıraatlerin kullanılış gayesine yukarıda özetle değinilse de bunlar daha sonra "şâz kıraatler" ve "kıraat tasavvurları"yla ilgili başlıklar altında tekrar ele alınacaktır.

Zeccâc kıraat imamlarının okumuş olduğu rivâyeti aktardıktan sonra takviye ve teyit için sahabe rivayetlerini aktarırken farklı lafızlar kullanmıştır.

Örnek olarak:

و كذلك هي في قراءة ابن عباس (ve kezalike hiye fi kıraati bn-i Abbâsin)¹³⁵

و قرأها الحسن (ve karæ ha'l-Hasenü)¹³⁶

و عن ابن مسعود هكذا (ve an ibni Mesû'din hakeza)¹³⁷ gibi lafızları tercih ettiğini görmekteyiz.

1.2.1.2. KIRAAT İMAMLARINA NİSBET

Kıraat ile ilgili eserleri incelediğimiz zaman kıraat vecihlerinin rivayetleri farklı şekillerde aktarıldığını görürüz. Bunlar da *kıraat*, *rivâyet*, *tarîk*, *vecih* diye tabirler ile belirtilir. Kıraat rivâyetlerinin tefsir kitaplarında farklı şekillerde sunulmuştur. Zeccâc Meânî'l-Kur'ân'ında kıraat rivâyetlerini aktarırken en çok karşılaştığımız şekil ise, kıraat imamı-râvîsi ile veya memleket nisbesi ile

¹²⁷ Hanay Necattin, "KUR'ÂN TEFSİRİNDE KIRAAT FARKLILIKLARININ ROLÜ: ZECCÂC VE TABERÎ ÖRNEĞİ", Konya 2015, basılmamış doktora tezi, s.72

¹²⁸ Zeccâc, a.g.e, I, 373; II, 172, 187, 421; III, 320; IV, 99, 279, 312, 354; V, 86, 149, 166, 171

¹²⁹ Zeccâc, a.g.e, I, 368, 386, 446; II, 256; III, 39, 100, 113, 207, 394; IV, 57, 127, 279, 373; V, 347

¹³⁰ Zeccâc, a.g.e, III, 287; V, 171, 316

¹³¹ Zeccâc, a.g.e., I, 373; V, 171

¹³² Zeccâc, a.g.e., IV, 191

¹³³ Zeccâc, a.g.e., III, 120; IV, 207

¹³⁴ Zeccâc, a.g.e., III, 362; IV, 38

¹³⁵ Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 410

¹³⁶ Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 397

¹³⁷ Zeccâc, a.g.e., c.II, s. 132

zikretmesidir. Kendi zamanından sonra *seb'a'* ve *aşere* diye isimlendirilen imamların çoğunun rivâyetini zikr ettiği görülür. Çoğu dedik çünkü ismen aktardığını tespit edemediğimiz İbn Âmir'in rivâyetine *Ehli Şam* diye aktarımda bulunduğunu görmüş olduk. Bunun dışında İmam Ya'kub'un rivâyetine ismen yer vermemiş *Basriyyûn* diye, son İmam olan Halef'ül-Âşirden de ismen bahsetmeden *Kûfeliler* içinde mücmelen yer vermiştir. Burada rivâyetlerin imamlar vâsıtasıyla zikredilmesi de şu şekildedir:

Kıraat imamının ismi zikredilmesi,

Râvî ismi zikredilmesi,

Şehir-Bölge zikredilmesi şeklindedir.

1.2.1.2.1. NÂFÎ' BİN ABDURRAHMAN BİN EBİ NUAYM EL-MEDENÎ

Medîne kıraatinin önde gelen önemli kaynaklarından biri İmam Nâfi' diğeri de İmam Ebu Ca'fer'dir. Kıraat ilmini tâbîinden almışlar ve bu nesilden yetmiş kadar kişiden faydalandıkları belirtilmiştir.¹³⁸ İmam Nâfi''in, mütevâtir olan rivâyetleri aktarması kaynaklardaki dikkat çekilen niteliğidir.¹³⁹

Tespit ettiğimiz kadarıyla Zeccâc bir çok yerde İmam Nâfi'in kıraatini ismen zikretmektedir.¹⁴⁰ Zeccâc rivâyet esnasında İmâm Nâfi'in ismini açıkça zikrettiği yerlerde bazen onu tenkit etmekten de geri durmaz. Fakat o, yine de Nâfi' kıraatini ve temsil ettiği Medîne okuyuşunu oldukça önemsemektedir. Çünkü Zeccac tefsirinde temel kıstas olarak lafız-mana uyumunu esas almıştır. Mânânın en güzel ve olumlu olduğu vecihler arasından tercih yapmak yoluyla fikrini beyan etmiştir. Buna mütevâtir kıraatler de dahildir. Örneğin Hicr sûresinde geçen “فيم تبشرون”¹⁴¹ âyetinde geçen kelimedede İmam Nâfi' nûn-u esreli bir şekilde okumakta, kimi nahivcilere göre bu rivâyeti dil açısından zayıf kabul etmiş ise de Zeccâc bu kıraati zayıf görmenin

¹³⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, I, 241.

¹³⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, I, 242, 244; Tayyar Altıkulaç, “Nâfi”, *DİA*, XXXII, 288.

¹⁴⁰ Zeccâc, a.g.e.,c. I, s.216, 326, 353, 432; c. II,s. 182, 320; c.III, s. 181; c. V, s. 13, 233, 350.

¹⁴¹ Hicr 15/54.

hata olduğunu, buna gerekçe olarak da kıraatin İmam Nâfi‘den nakledilen rivâyet olmasını yeter sebep görmektedir. Zira Zeccâc‘ın ifadesine göre “Nâfi, Medîneli kârîlerden tevâtür yoluyla gelen en az iki kişinin rivayet ettiği kıraatten başkasını aktarmamıştır. Bu rivâyetin arap dilinde de makul bir vechi vardır, dolayısıyla Arapçada vechi olan böyle bir kıraat reddedilemez.” demiştir.¹⁴²

İmam Nafi‘in kıraat vecihlerine bir kaç örnek olarak şu okuyuşlarını sıralayabiliriz:

- 1) فِيمَ تَبْشُرُونَ Hafs ve diğer kıraat imamları burayı şeddeli nun ile okurken İmam Nafi‘ nun harfini şeddesiz olarak okumaktadır.¹⁴³
- 2) هَلْ عَسَيْتُمْ ayetinde geçen sin harfini Hafs ve diğer İmamlar fethalı olarak okurken İmam Nafi‘ sin harfini kesreli olarak okur.¹⁴⁴
- 3) فَنَعْمَا هِيَ¹⁴⁵ ayetinde geçen kelimeyi Hafs ve İmam Nafi‘ ayn harfinin kesresi ile okumuştur. Hamza ve Kisâf ise nun harfinin fethası ile okumuştur.¹⁴⁶
- 4) يُوَدُّهُ الْيَكُ¹⁴⁷ ayetinde geçen yueddihî kelimesindeki zamir ha’sını Hafs ve İmam Nafi‘ işba‘ (harekesinin uzatılması) vechiyle okumuştur.¹⁴⁸
- 5) مِنْ يَرْتَدُّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ¹⁴⁹ ayetinde geçen yertedde kelimesini İmam Nafi‘ izhar (idğamlı olan iki harfin açılarak okunması yöntemi ki buna fekk de denilir) ile okumuştur.¹⁵⁰
- 6) وَلَقَدْ مَكَانَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَاكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ¹⁵¹ ayetinde geçen mea‘yiş kelimesinin okunuşunda İmam Nafi‘den ya harfinin yerinde hemze okunuşunu rivayet

¹⁴² Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 216.

¹⁴³ Hicr 15/54.

¹⁴⁴ Bakara 2/246

¹⁴⁵ Bakara 2/271

¹⁴⁶ Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 322

¹⁴⁷ Âli-İmran 3/75

¹⁴⁸ Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 427

¹⁴⁹ Mâide 5/54

¹⁵⁰ Zeccâc, a.g.e., c.II, s. 182

¹⁵¹ A‘raf 7/10

etmişlerdir. Bu okuyuşun arap dili açısından güzel görülmediği vechi söylenmişse de Zeccâc bu kelimenin aslında ya yerinde hemze harfinin bulunduğunu söylemiştir. ¹⁵²

7) ¹⁵³و إن كلا لما ليوفينهم ربك أعمالهم Ayetinde geçen inne kelimesinin tahfif vechi ile sakin olarak inn şeklinde okunmasının rivâyetini aktarır. Bu kelimenin okunuşunu Zeccâc üstü kapalı bir şekilde aktarmasına karşı Şelebî haşiye kısmında bu okunuşun İmam Nafi'e ait olduğunu açıklamıştır. ¹⁵⁴

8) ¹⁵⁵أرسله معنا غداً نرتع ونلعب Ayetinde geçen nerta' ve ve nela'b kelimelerini (muzârat harfi olan nunun yerinde) ya ile yerta'i ve yela'b şeklinde okunduğu rivayetini isim belirtmeden aktarır. Şelebi ise haşiyesinde bu rivâyetin İmam Nafi'den geldiğini ve okunuş vechinin bilgisini aktarmaktadır. ¹⁵⁶

9) ¹⁵⁷قال يا بشراي هذا غلام Ayetinde geçen Büşra kelimesini Kûfeli İmamlar dışında kalan bütün İmamlar (Nafi' de dahil olmak üzere) ra'dan sonra gelen elifin peşine meftuh bir ya koyarak okumuşlardır. Şelebî burada İmam Nafi' den Verş yoluyla büşraye kelimesinin sonundaki ya harfinin büşray diye sakin bir şekilde okunduğunu aktarmıştır. ¹⁵⁸

10) ¹⁵⁹و قالت هيت لك Ayetinde geçen heyte kelimesini İmam Nafi' hiite şeklinde ha harfinin esresi ve ya harfinin sukûnu ile okuduğu rivâyeti vardır. ¹⁶⁰

11) ¹⁶¹وأنهم مفرطون Ayetinde geçen müfratun kelimesinde ra harfinin okunuşu esnasında Hafs fetha harekesi okurken, İmam Nafi'in ra harfini esre ile okuduğu rivâyetini aktarmıştır. ¹⁶²

¹⁵² Zeccâc, a.g.e., c.II, s. 320

¹⁵³ Hud 11/111

¹⁵⁴ Zeccâc, a.g.e., c.III, s. 80

¹⁵⁵ Yusuf 12/12

¹⁵⁶ Zeccâc, a.g.e., c.III, s. 95

¹⁵⁷ Yusuf 12/21

¹⁵⁸ Zeccâc, a.g.e., c.III, s. 95

¹⁵⁹ Yusuf 12/23

¹⁶⁰ Zeccâc, a.g.e., c.III, s. 99

¹⁶¹ Nahl 16/62

¹⁶² Zeccâc, a.g.e., c.III, s. 214

Nâfi'’in kıraatini dilbilgisi açısından eleştirdikleri kıraate örnek olarak şunu verebiliriz: (Araf-10 ayetteki) “مَعَايِشَ” kelimesinin kurrâ tarafından hem yâ ile “مَعَايِشَ” hem de hemze ile “مَعَائِشَ” şeklinde okunmuştur.¹⁶³ Zeccâc söz konusu hemzeli okuyuşun Nâfi'’den rivâyet edildiğini belirttikten sonra kendisinin de içinde olduğu Basralı ve Kûfeli dil bilginlerince hemzeli okuyuşun (مَعَائِشَ) hata olduğunu ve bunun bir tevehhünü bilmediğini belirtir. Zira Dimyâtî (İsmail Cevherî’nin Sıhahından delil getirerek) ve İmam Cezeri bu vechin sebebini aktarırken kelimedeki yâ harfi aslî bir harf olmasından dolayı hemze şeklinde okunamayacağını belirtir. Çoğunluğun okuyuşunun yâlı olduğu ve buna uymanın da evlâ olduğu gerekçesiyle hemzeli okuyuşu tercih etmez ve bunu sorgular. Halbuki Zeccâc’ın kaynaklarından sayılan Taberî ise Nâfi'’den söz etmeksizin, kelimeyi Abdurrahman el-A’rec’in hemzeli şekilde okuduğunu belirterek söz konusu kıraati tenkit eder. Taberî, Allah’ın kitabının ne şâz ne münkerle değil; en fasih ve en bilineni ile çoğunluğun okuduğu yapıyla okumanın evlâ olduğunu belirterek isim vermeden Nâfi'’nin bu rivâyetini de eleştirmektedir. O da burada Zeccâc gibi tercihini yâlı okuyuştan yana yapmaktadır.¹⁶⁴

Burada şu hususu da belirtmek gerekmektedir; Zeccâc gibi bir müfessirin eserlerinde “kıraat-i seb’a” ya da “kıraat-i aşere” terimlerinin imasının bile yer almaz. Çünkü her iki ifadenin de o dönem müfessirlerinden sonra terimleştiği kesindir. Bilindiği üzere İbn Mücâhid’in eseri *Kitâbü’s-seb’a* ile seb’a ifadesi terimleşmiş ve o, “yedi yedi yapan müellif” ünvanı ile ilk defa Seb’a tabirini kullanan olarak literatüre geçmiştir. İbn Mihrân en-Nîsâbü’rî’nin (ö. 381/992) el-Ğâye fi’l-kırââti’l-‘aşr adlı eseriyle de aşere tasnifi ilk kez ortaya konulmuştur. Zeccâc, Meânî’l-Kur’ân’ı hicrî 285-301 yılları arasında imla ettirdiğine göre söz konusu ifadelerin eserlerde yer almaması gayet normaldir.¹⁶⁵

1.2.1.2.2. İBN KESİR EL-MEKKÎ (Ö. 120/737):

Tâbînin önde gelenlerinden ve Mekke bölgesinin kıraatte imamı olan İbn Kesîr, Meânî’l-Kur’ânda İbn Âmir gibi ismi az geçen kurrâdan biridir. Tespit

¹⁶³ İbn Mücâhid, *es-Seb’a*, s. 278

¹⁶⁴ Zeccâc, a.g.e., c. I, s. 216-217.

¹⁶⁵ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, I, 242, 244; Tayyar Altıkulaç, “Nâfi”, **DİA**, XXXII, 288.

edebildiğimiz kadarıyla Zeccâc, İbn Kesîr'in sadece bir kıraatine ismen yer vermektedir.¹⁶⁶

Bu vecih ise “فتلقى آدم من ربه كلماتٍ فتاب عليه”¹⁶⁷ ayetinde geçen ve Hafs rivâyetinde آدم (âdemü) şeklinde ötreli okunan آدم kelimesini nasb ile (Âdeme) şeklinde, esreli olarak okumuş olduğu كلماتٌ kelimesini de damme ile (kelimâtün) şeklinde okumasıdır. Ancak bu konuda İbn Kesîr'in okuyuşunun Arap dil kurallarına uygun olmadığı gerekçesiyle tercih edilecek bir kıraat olmadığını savunmuştur.¹⁶⁸

1.2.1.2.3. EBÛ A'MR B. A'LÂ EL-MÂZİNÎ EL-BASRÎ (Ö. 154/770)

Basra bölgesinin kıraatta imamı kabul edilen Ebû A'mr, nahivcilerin reisi mesabesinde olan Sîbeveyh'in de kendisinden nakilde bulunduğu önemli imamlardan biridir.¹⁶⁹ Kıraat ilmini öğrenmek niyetiyle Mekke, Medîne ve Kûfe gibi muhtelif şehirleri dolaşmış olsa da el-Basrî nisbetiyle ma'ruftur. Hem Basralı olması hasebiyle hem de Zeccâc'ın çok değer verdiği bir nahivci olan Sîbeveyh'in onu dikkate alarak rivâyetlerine yer vermesi, Zeccâc'ın tefsirinde ondan çokça nakil yapmasına sebep teşkil etmektedir. Zira Zeccâc'ın, kıraat imamları arasında ismini en çok zikredip nakilde bulunduğu kişi Ebû A'mr'dır. Araştırmamız neticesinde gördük ki yaklaşık kırk beş kadar yerde “Ebû A'mr b. A'lâ” ismini sarâhaten zikrederek kıraat rivâyetlerini nakletmiştir.¹⁷⁰ Bunlara ilaveten onun lügât ve dil bilgisine müracaat ettiği yerler de mevcuttur. Basralı Ebû 'Amr aynı zamanda İmam Â'sım'dan da kıraat aktaran râvîsidir. Zeccâc, eserinde Ebû A'mr'ın ismini, ondan kıraat ve görüş naklettiğinde çoğunlukla أبو عمر بن العلاء şeklinde zikredip; Â'sım'ın râvîsi olarak rivâyetini zikrettiğinde ise sadece أبو عمرو künyesini kullanmaktadır.¹⁷¹

¹⁶⁶ Zeccâc, a.g.e., c. I, s. 221.

¹⁶⁷ Bakara 2/37.

¹⁶⁸ Zeccâc, I, 116. Daha geniş bilgi için bk. İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 153; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. II, s. 211.

¹⁶⁹ Tayyar Altıkulaç, “Nâfi”, *DİA*, X, 95.

¹⁷⁰ Örnek metin olarak bk. Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 78, 136, 201, 209, 270, 353, 366, 372, 398, 431, 480; c. II, s. 72, 118, 239, 365; c. III, s. 19, 47, 240, 300, 323, 361, 403, 423; c. IV, s. 97, 127, 175, 218, 226, 243, 383, 444; c. V, s. 22-23, 167, 170, 176, 221, 227-228, 331.

¹⁷¹ Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 201, 136, 354; c.II, s. 118; c. III, s. 364.

Örnek olarak Zeccâc, sakin olan râ harfinden sonra lâm harfinin geldiği kelimelerde Ebû Amr tarafından idğamlı bir şekilde kıraat edilmesini arap fonetiği açısından değerlendirmeye tabi tutarak Ebû ‘Amr’ın ¹⁷²يغفر لكم ¹⁷³يستغفر لكم ¹⁷⁴فاستغفر فاستغفر gibi râ harfinden sonra lâm geldiğinde idğam yaparak yeğfilleküm, festeğfillenâ, veğfilliebî şeklinde idğamla okuduğunu belirten Zeccâc, bunun fahiş bir hata olduğunu söyleyip dilbilimsel açıdan kabullenilmeyecek bir okuyuş olduğunu aktarır.¹⁷⁶ Oysa söz konusu kıraatı İmam Cezerî Ebû A‘mr’ın râvîsi Sûsî (ö. 261/874) tarafından nakledilmesi sûretiyle mütevâtir okuyuşlar arasında yerini aldığını bildirmiştir.¹⁷⁷ Zeccâc, Ebû A‘mr’dan nakilde bulunan râvîlerin yanlış bir şekilde rivâyet etmiş olabileceği ihtimaliyle birlikte, Arap fonetiği açısından lâm’ın râ harfine idğamı mümkün iken tersinin hata olduğunu, zira Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyh gibi nahiv ilminde otorite kabul ettiği dilcilerin bunu caiz görmediğini belirtmektedir. Çünkü râ harfinin lâm harfine idğam yapılması durumunda, fonetik yönüyle râ harfinde bulunan titreşim ortadan kalkmaktadır. Araplardan aktarılan ve diğer bütün kurrânın bu gibi durumlarda okuduğu da râ’nın açık bir şekilde telaffuz edilmesi okuyuşudur.¹⁷⁸ Yine Zeccâc إن هذان لساحران (Hafs burayı in hazani lesâhirâni şeklinde okur) inne hâzeyni şekliyle okuyan Ebû ‘Amr’ın kıraatini mushafa muhâlefet etmesinden dolayı eleştirir ve bu okuyuşunu geçerli bir kıraat olarak kabul etmez.¹⁷⁹

1.2.1.2.4. İBN ÂMİR EŞ-ŞÂMÎ

Tâbiînden olup Şamlıların kıraatte imamı kabul edilen İbn Âmir Şam’da Emevî Camiinde uzun yıllar imamlık yapmıştır.¹⁸⁰ Yukarıda seb’a‘ imamları içerisinde zikri geçen ve nisbesinde de belirttiğimiz üzere İbn Âmir mütevâtir kıraat imamları içerisinde önde gelen imamlardan olup bir çok sahâbeden ders almıştır. Zeccâc

¹⁷² Âl-i İmrân 3/31

¹⁷³ Fetih 48/11.

¹⁷⁴ Münâfikûn 63/5.

¹⁷⁵ Şûrâ 26/86

¹⁷⁶ Zeccâc, a.g.e., c.I, s.398.

¹⁷⁷ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 12-13.

¹⁷⁸ Zeccâc, a.g.e., c. I, s. 398; c. V, s. 22-23, 167, 176, 227-228.

¹⁷⁹ Zeccâc, a.g.e., c.III, s. 364.

¹⁸⁰ Tayyar Altıkulaç, “İbn Âmir”, *DİA*, XIX, 308.

tefsirinde İbn ‘Âmir’e ismen yer vermediğini ve İbn ‘Âmir’e ait olan kıraat vecihlerini daha genel kavramlar kullanarak “Şam ehli” veya “Şam Kurrâları” tabiriyle aktarımda bulunduğuna rastlamaktayız.¹⁸¹

İbn ‘Âmir kıraatine ismen yer vermemesinin sebebi olarak ilk olarak Zeccâc’ın Şam’a hiç gitmemiş olması gösterilebilirse de esasında böyle bir tespit kabul edilebilir değildir. Çünkü Zeccâc gitmemiş olsa da kendisi Mâide sûresi 54. âyette geçen ve Hafs’ın okuyuşunda “من يرتد” (men yertedde) şeklindeki okuduğu kelimeyi “من يرتدد” (men yerteded) şeklinde okunmasını Nâfi‘ ve ehl-i Şâm’a nispet eder ki kıraat kaynaklarında bu okuyuş şekli Nâfi‘ ve İbn ‘Âmir kıraati olarak verilmektedir.¹⁸² Zeccâc’ın ehl-i Şâm demiş olduğu rivâyetin sahibi esasında İbn ‘Âmir’den başkası değildir. Böylece kaynaklardan aldığımız verilerden hareketle Zeccâc’ın İbn ‘Âmir ve söz konusu olan Şam bölgesinin kıraatini bildiğini ve fakat bu bölge imamlarının kıraat vecihlerinin Arap dil kurallarına uygun olmadığı gerekçesiyle fazla dikkate almadığını anlamaktayız.

1.2.1.2.5. ÂSİM B. EBÎ’N-NECÛD EL-BEHDELE EL-KÛFÎ (Ö. 127/745):

Kendisi tâbiünden olmasıyla birlikte hâli hazırda dünyada kıraati en fazla okunan kıraat imamıdır . Kendisinin birçok râvîsi olmakla birlikte bunlardan en çok Hafs b. Süleyman (ö. 180/796) ve Ebû bekr Şu‘be (ö. 193/808) tanınmıştır. Kıraat imamlarından Ebû ‘Amr da (ö. 154/770) İmam Âsım’a talebelik yapan ve ondan rivâyette bulunan talebeleri arasında bilinmiştir. Âsım, kıraatini Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692) kanalıyla Hz. Ali’den, Zirr b. Hubeyş (ö. 82/701) kanalıyla da İbn Mes‘ûd’dan aldığı ve bizzat kendisinin beyanıyla Ebû Abdurrahman es-Sülemî’den öğrendiği kıraati Hafs’a, Zirr’den öğrendiği kıraati de Şu‘be’ye öğrettiğini öğrenmekteyiz.¹⁸³ Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Ebû A‘mr, Basralıların kıraat imamlarından olup Zeccâc’ın önem verdiği bir kıraat âlimidir. Binâenaleyh

¹⁸¹ Zeccâc, a.g.e., c.II, s. 182.

¹⁸² Ed-Dimyâtî, **İthâf**, c.I, s. 538.

¹⁸³ Mehmet Ali Sarı, “Âsım b. Behdele”, **DİA**, III, 475-476

gördüğümüz kadarıyla Zeccâc iki yerde husûsî olarak Âsım ve Ebû A‘mr’ın rivâyetlerini Basralları tilâvet ettiklerini açıkça ifâde etmektedir. Bu sebeptendir ki Hafs ile Ebû A‘mr’ın Âsım’dan rivâyetlerinin ittifak ettiği yerlerde Zeccâc, Hafs’ın isminden ziyade Ebû A‘mr’ın ismini zikretmeyi yeterli görmektedir. Dolayısıyla Zeccâc’ın tefsirinde mezkûr üç Kıraat İmamının isminin aynı anda bir yerde zikredildiği vâki‘ olmamıştır.

Zeccâc, tespit edebildiğimiz kadarıyla İmam Âsım’ın okuyuş farklılıklarını yirmi beşe yakın yerde ismen zikretmiştir.¹⁸⁴ Burada şunu da ifade etmek gerekir ki Zeccâc bu konuda kaynağı sayılan Taberî ile aynı tavrı sergilemediği görülmektedir. Zira Taberî, çoğunlukla Âsım’dan gelen kıraat vechinin hangi râvîye ait olduğunu belirtmektedir. Bu bakımdan Zeccâc, Âsım’dan gelen rivâyetlerde râvîlerinden sadece Ebûbekr Şu‘be ile Hafs b. Süleymân’ın ve Ebû A‘mr b. A‘lâ’nın rivâyetlerine genelde ismen yer vermemektedir.¹⁸⁵

Âsım’dan gelen rivâyetlerin farklılık gösterdiğini ifade ederek bunların hangi râvîye ait olduğunu belirtmeksizin kıraati zikretmektedir. Örneğin Zeccâc “ في الدرك ”¹⁸⁶ kelimesinde Âsım’dan farklı şekillerde rivâyetlerin varlığını; bazılarının (Hafs) derk (râ’yı cezimle), bazılarının da (Şu‘be) derek (râ’lı fethalı) şeklinde vecihlerin olduğunu belirtmekte ve bunların iki farklı lehçe olduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁷ Zeccâc’ın genelde olduğu gibi burada da tenkid etmesi; söz konusu kıraatlerin genellikle dil bakımından problemlili oluşu veya dilsel bir dayanağının olmayışı gerekçesine dayanmaktadır. Misal olarak “بيوتكم” kelimesini¹⁸⁸ Ebûbekir Şu‘be fi biyûtikum şeklinde (bânın esresiyle) okurken, Hafs ve Ebû A‘mr fi buyûtikum şeklinde (bânın ötresiyle) rivâyet etmişlerdir. Zeccâc, dil bakımından en çok kullanımın ve en ifasih olanın ötreli vecih olan Ebû A‘mr rivâyeti olduğunu ve şahsî tercihinin bu yönde olduğunu beyan eder. Çünkü beytün-buyûtün şeklinde cemilenmesi Arap kelimada örneği çokça bulunmakla kalbun-kulûbün, felsün-

¹⁸⁴ Örnek vecihler için bk. Zeccâc, a.g.e., c. I, s.66, 201, 353-54, 366, 373, 384-85, 431-32, 480, 486; c.II, s. 118, 124, 345, 461; c. III, s.19, 36, 132, 361, 403; c.IV, s.76,234; c.V, s. 127, 221, 233.

¹⁸⁵ Zeccâc, a.g.e., c.I, s. 354, 480.

¹⁸⁶ Nisâ 4/145

¹⁸⁷ Zeccâc, c.II, s.124.

¹⁸⁸ Âl-i İmrân 3/154

fûlûsun gibi cemilenen ve dilde çok kuvvetli bir karşılığı olan bir kelimedir. Zeccâc, esreli olarak okuyanların kelimedeki yâ harfinden dolayı biyûtikum okuduklarını söyler. Fakat Arap kelimesinde fi‘ûlün (فِعُولٌ) kalıbının ve böyle bir çoğul çeşidinin olmaması gerekçesiyle esreli okuyuşu kabul etmez; “Dilde her hangi bir karşılığı yoktur” diyerek kendi görüşüne sebep göstermiştir.¹⁸⁹

Başka bir örnek olarak da رَضَوَان kelimesinde¹⁹⁰ Âsım’dan gelen rivâyetlerde farklılık arz etmiş ve bütün ayetleri kapsayan bir biçimde Hafs رَضَوَان ra harfinin esreli olduğu rivâyeti aktarırken, Ebu Bekr B. Ayyâş ise رَضَوَان olarak ra harfinin ötreli olduğu vechi rivâyet etmiştir.¹⁹¹ Zeccâc bu rivâyetleri aktarıp dil açısından değerlendirip, her iki okuyuşun da Arap dil kurallarına uygun olduğunu fakat arapların isti‘mâli açısından Hafs’ın rivâyetinin daha fasih ve kullanıma daha uygun olduğunu belirtir.¹⁹²

Zeccâc’ın bu değerlendirmesi kıraat kuralları veya rivâyet farklılığına bağlı olmayıp sadece Arapların dil zevki açısından bir tercih ve kullanım yönüdür, yoksa bir vechin kuvvetli/isti‘malinin fazla olması diğer vechin zayıf olduğu anlamına gelmemektedir. Yukarıda geçmiş olan “Büyût” kelimesindeki örnekte de gösterilmiş olup izahı da yapılmıştır.¹⁹³

1.2.1.2.6. HAMZA B. HABÎB EL-KÛFÎ (Ö. 156/772):

Kûfe kıraat imamları içinde İmam Âsım’dan sonra kıraatta mürâcaat edilecek en güvenilir kişi İmâm Hamza olduğu ifade edilmiş, tespit edildiği kadarıyla Zeccâc’ın Hamza kıraatine ait olan farklılıklara ismen sekiz yerde ismen değinmektedir.¹⁹⁴ Hamza’nın kıraati çoğunlukla sonraki dönemlerde kıraati şâz kabul edilen A‘meş (148/765) ile birlikte zikredilmektedir. İmam Hamza’nın kıraati de Zeccâc’ın eleştirisinden nasibini almaktadır. Bütün kıraat vecihlerinde olduğu gibi Zeccâc

¹⁸⁹ Zeccâc, a.g.e., c.I, s.480.

¹⁹⁰ Âl-i İmrân 3/15, 163,174; Mâide 5/2; Tevbe 9/21,72,109; Muhammed 47/28; Feth 48/29; Hadid 57/20, 27; Haşr 59/8.

¹⁹¹ İbn Mücâhid, *es-Seb‘a*, s. 202

¹⁹² Zeccâc, a.g.e., c.I, s.201, 384-385, 486; c.II, s.461; c.V, s.127.

¹⁹³ Bk., sayfa 42-43

¹⁹⁴ Zeccâc, a.g.e., c.I, s.353, 431; c.II, s.118, 123, 132; c.III, s.159, 361; c.IV, s.275.

Hamza'nın kıraati konusunda da eleştirel bir yol tercih ettiğini görmekteyiz. Hatta bazı yerlerde “böyle bir okuma şeklinin açık bir hata olduğundan (ğalatun beyyinün), bunu okumanın uygun olmadığından” bahseden ifadesiyle , “kelimeyi bu şekliyle okumak bütün nahivcilere göre alelade bir vecih (redfētün), sevilmeyen (merzûletün) bir okuyuştur”, “bu şekilde okumak hatadır (lahn)” ifadeleriyle ciddi biçimde eleştiriler yöneltmektedir. Tenkit etmediği yerlerde ise çoğunluğun okuyuşuna uyduğu için ya sadece güzel görmekte veya tercih etmediğini belirtmektedir.¹⁹⁵

Dikkat çeken bir diğer husus da Zeccâc'ın İmâm Hamza'nın kıraatleriyle ilgili fonetik ve lehçesel (seslendirme ve harekelendirme yönünden) özellik gösteren farklılıkları belirtiyor olmasıdır. Örnek olarak İmâm Hamza'nın hem vasıl hem de vakf halinde “يُودِه إِلِيك” (Yü'eddihî) kelimesini “يُودِه” şeklinde (yüeddih he'nin cezmiyle)¹⁹⁶, “السَّيِّئِي” (es-seyyiü) kelimesini cezimli olarak “السَّيِّئِي” (es-seyyi' şeklinde hemzenin cezmiyle) okuması.¹⁹⁷ Zeccâc, vasl halinde bu kelimelerin cezimli okunmasını açık bir hata (ğalatun beyyinün, lahnun) olarak nitelemektedir. Belirttiği üzere vasıl halindeki böyle bir kullanım ancak şiirlerde zarûret halinde geçerli bir okuma şekli olup, Allah'ın kitabında benzeri uygulamalar caiz olmadığını beyan eder.¹⁹⁸

1.2.1.2.7. ALİ B. HAMZA EL-KİSÂÎ EL-KÛFÎ (Ö. 189/805):

Kıraat literatüründe Seb'a' imamlarından 3 Kûfe imamı içinde İmâm Hamza'dan sonra Kûfe'de müracaat edilecek kıraat imamı olup kıraatteki şöhretinin yanında nahiv ilminde de söz sahibi bir kimse olduğu herkesçe kabul görmüştür.¹⁹⁹ Bu sebepledir ki Zeccâc, gerekli gördüğü yerlerde Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh'in açıklamalarına yer verdiği gibi Kisâî'nin dilbilimsel açıklamalarına da yer vermiştir. Zira Kisâî, Kûfe dil ekolünün kurucuları arasında sayılmış, talebesi Ferrâ (ö. 207/822)

¹⁹⁵ Zeccâc, a.g.e., c.I, s.432, c.III, s.159, c.IV, s.275., c.I, s.353, c.II, s.132, 118, 124.

¹⁹⁶ Âl-i İmrân 3/75.

¹⁹⁷ Fâtır 35/43.

¹⁹⁸ Zeccâc, a.g.e., c.I, s.431-432; c.IV, s.275.

¹⁹⁹ Altıkulaç Tayyar, “Kisâî”, *DİA*, XXVI, s.70.

da kendisinden çokça istifadede bulunmuştur. Meânî'l-Kur'an'da Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zeccâc'ın, Kisâî'den altı kadar yerde ismen nakli bulunmaktadır.²⁰⁰

Basra ekolü ile Kûfe ekolünü birleştirmiş bir kişi olarak Zeccâc dil bilgisi bakımından Kisâî'nin nahivsel görüşünü naklettiğinde, bazen onu Basra dil ekolüne göre değerlendirmekte ve talebesi olan Ferrâ ile birlikte tenkit etmektedir.²⁰¹

Kisâî'nin genelde fonetikle alakalı kıraat farklılıklarını zikreden Zeccâc, idğam ve vakfla ilgili kıraat tercihlerini genelde beğenmez ve eleştirir, imâleye dair bir farklılığı ise sadece zikreder. Örneğin “اللات”²⁰² (el-lât) kelimesi üzerinde vakfedildiğinde Kisâî'nin “الله” (el-lâh) şeklinde ta-i merbûta ile vakfederek okumasını mushafda olan yazım kuralına muhalif olması sebebiyle kabul etmez. Mushaf'ın hattında tâ-i merbuta Kelime açık te ile “اللت” şeklinde yazıldığı için Zeccâc, aslolanın el-lât şeklinde vakfetme şeklini aktarır ve bu görüşün arap dil kurallarına uygun olması itibariyle kabule şayan görür.²⁰³ Zeccâc Duhan sûresinde geçmekte olan إنك (inneke) okunması gereken kelimedede sadece Kisâî'nin أنك (enneke) şeklinde hemzeyi meftuh olarak okuduğunu beyan eder.²⁰⁴

Yukarıda zikri geçen kıraat imamları dışında şaz kıraat imamlarından olan Hasan-ı Basrî kıraatine de yer vermiştir.

1.2.1.2.8. HASAN EL-BASRÎ (Ö. 110/728):

Tabî'nin müfessirlerinin öncülerinden sayılan Hasan el-Basrî, lugavî alanda olduğu gibi tefsir alanında da mukaddem ilim adamı kabul edilmiştir. Usûl olarak Basra ekolünü kendisine şia'r edinmiştir. Tefsirci olmasına ek olarak kıraat ilmindeki rivâyetleriyle de adından bahsedilen kıraat imamları arasında adını yazdırmayı başarmıştır. Tefsir ve kıraat bilgilerini İbn Abbas, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Enes b. Mâlik gibi kıraat alanında mâhir pek çok sahabîden istifade etme kısmetine erişmiştir.²⁰⁵

²⁰⁰ Zeccâc, a.g.e., c.I, s.354; c.II, s.82; c.IV, s.320, 428; c.V, s.73, 331.

²⁰¹ Zeccâc, a.g.e., c.I, s.465; c.II, s.193-194, 212.

²⁰² Necm 53/19

²⁰³ Zeccâc, a.g.e., c.V, s.73.

²⁰⁴ Zeccâc, a.g.e., c.IV, s.428.

²⁰⁵ Birışık, “Hasan Basrî”, *DİA*, XVI, s.301.

Hasan Basrî'nin kıraatinde, mütevâtir kıraatler için konulmuş olan şartlardan senedin ittisâli, resmü'l-mushaf'a uygunluk ve Arap dil kurallarına münasip olmak şartlarından bazılarını uymayan unsurlar ihtiva etmesinden dolayı Seb'a' (7 kıraat) ve meşhur Aşere (on kıraatten) sayılamamış ve şâz kıraatler içinde değerlendirilmiştir. Bu sebeple şâz kıraat edebiyatı içerisinde Hasan Basrî'nin okuyuşlarına da yer verildiği görülmektedir.

Zeccâc da böyle önemli bir kıraat kaynağından elbette yararlanmışır. Gördüğümüz kadarıyla Meânî'l-Kur'ân'da Hasan-ı Basrî'nin kıraatine 12 yerde yer vermiştir.²⁰⁶ Zeccâc Meânî'l-Kur'an'da ayet içinde geçen ve manası anlaşılamayan kelimelerin tefsiri, kıraat farklılıkları ve lügatları bakımından Hasan-ı Basrî'ye yer vermiştir. Ancak yukarıda da açıklandığı (senedin ittisâli, resmü'l-mushaf'a uygunluk ve Arap dil kurallarına münasip olmak şartları) üzere diğer kıraatler gibi mütevâtir kıraat olarak değil şâz kıraat bağlamında almıştır. Bu yerlerden de kimisinde vecihleri güzel görüp nahiv kurallarına uygun olması bakımından güzel karşılamış , kimini de kelime yapısı açısından eleştirmiştir. Mesela bu yerlerden Mâide sûresinde geçmekte olan أنجیل (incil) kelimesinde Hasan-ı Basrî'nin hemzenin fethiyle أنجیل (encil) şeklinde okunduğu rivâyetini aktardıktan sonra bu kelimenin أفعیل veznine denk geldiğini aktarır. Ancak Arap kelâmında bu vezinde başka bir kelime bulunmadığı için zayıf bir vecih olduğunu beyan etmiştir.²⁰⁷

Bir başka yer ise Bakara sûresinde geçen وَالْمَلَائِكَةِ (ve'l-Melâiketi) kelimesinde Hasan-ı Basri kıraatinde وَالْمَلَائِكَةُ (ve'l-Melâiketü) şeklinde ötreli olarak okunması ki bu vechin zayıf bir okuyuş olduğunu aktarır.²⁰⁸

Zeccâc'ın Meânî'l-Kur'an tefsirini incelediğimizde kıraat kaynakları ile ilgili yukarıda belirttiğimiz şahıs isimleri (kıraat imamları, sahabe ve tâbiîn isimleri) zikrettiği genel ifadeler kullanmak sûretiyle bazı bölge (Ehli Irak, Ehli Şam, Ehli Medine vb.) isimlerini de zikretmiştir. Bazen de kaynak zikretmeden kıraat vecihlerini aktarmıştır. Vecihlerin kullanılmasında ve diğer kaynaklarda Zeccâc bir dilbilimci

²⁰⁶ Zeccâc, a.g.e., c.II, s.16, 25, 95, 472; c.III, s.32, 72, 247, 402, 423; c.IV, s.169, 313, 383.

²⁰⁷ Zeccâc, a.g.e., c.II, s.85

²⁰⁸ Zeccâc, a.g.e., c.I, s.236.

olması sebebiyle yaklaşımı da nahiv yönünde olmuştur. Eğer bir kaynağın dil açısından uygunluğu varsa kabul edip övmüş, değilse kabul etmeyip ölçülü bir şekilde yermiştir.

1.2.2. KAYNAĞIN GENEL İFADELERLE ZİKREDİLMESİ

Zeccâc Meânî'l-Kur'ân'da kıraat kaynaklarını zikrederken şahıs ismi zikrettiği gibi bölge ve kabile isimleri ile aktarımda bulunduğunu gördüğümüzü aktarmıştık. Burada genel ifadelerden kastın aslında o bölgede/kabilede yaşamış kıraatleriyle şöhret bulmuş kurrâlar olduğu âşikardır. Bizim değinmek istediğimiz ise acaba Zeccâc bu bölge/kabile isimlerini zikr etmesi esnasında hangi ifadeleri kullanmış, bu gibi genel ifadeleri kullanması esnasında acaba şahıs bilinmediği için mi yoksa meşhur oluşundan mı kaynaklanmış bunu bulmaya çalışacağız.

Bölge olarak Irak ve Hicaz bölgeleri, şehir isimlerinden ise Kûfe, Basra, Mekke, Medine ve Şam ifadeleri zikredilmiş olup bu mekanlar ile hangi imamların kast edildiği şöyledir:

Irak ve Hicaz bölgesi: Zeccâc tefsirinde “اهل الحجاز” ve “اهل العراق” lafızları ile bu bölgelerden bahsetmiş olup, kıraat ile lügat ve lehçe farklılıklarında bu bölgeleri kaynak almıştır. Yukarıda râvîlerin aktarıldığı bölümde ifade ettiğimiz gibi Kıraat ilminde; Hicaz ehlinden kasıt “Mekke” ve “Medine” kurrâları, Irak ehlinden kastın ise “Kûfe” ve “Basra” kurrâlarıdır. Kurrâ isimlerini vermeden bölge isimleriyle aktarmasından maksadın; Kıraat rivayetinin, bölgesel lehçe farklılığına da uygun bir rivâyet olduğuna değinmiştir diyebiliriz.²⁰⁹

Zikri geçen bölge isimlerinin yanısıra kıraat ilminin yaygın olarak aktarıldığı ilim merkezleri hakkında “مصر” kelimesinin çoğulu olan “أَمْصَار” tabirini kullanmaktadır. “قراء الأمصار” şehirlerin kurrâsı , “عامة قراء الأمصار” şehir kurrâsının geneli anlamına gelen ifadelerle “اهل الأمصار” ehl-i emsâr gibi kıraat bölgelerine mahsus genel ifadeleri de kullanmakta olduğunu görmekteyiz.²¹⁰

²⁰⁹ Zeccâc, a.g.e., c.I, s.302, 304; c.II, s.216; c.III, s.100; c.IV, s.28, 31, 33, 70; c.V, s.146, 183, 185, 186, 332.

²¹⁰ Zeccâc, a.g.e., c.I, s.290, 482; c.II, s.93, 111, 134; c.III, s.68, 165, 395, 429; c.IV, s.191; c.V, s.262.

Kûfe bölgesinde şöhret bulan kıraat imamları: Âsım Âsım b. Ebi'n-Necûd Behdele (ö. 128/745)Hamza b. Habîb (ö. 156/772), Ebü'l-Hasen Ali b. Hamza el-Kisâf (ö. 189/805),

Mekke'de olan:Abdullah İbn Kesîr (ö. 120/737),

Medîne'de:İmâm Nâfi' (ö. 169/785), Ebû Ca'fer (ö. 128/745),

Basrâ'da:Ebû Amr b. el-'Alâ el-Basrî (ö. 154/770),Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Yahyâ b. Mubârek el-Yezîdî (ö. 202/817),

Şâm'da:İbn Âmir (ö. 118/736),

İsmi duyulmuş ve bulunduğu bölge ile özdeşleşmiştir. Böylece kıraat imamının ismini belirtmeden sadece bölge ismi zikredildiği zaman o bölgede bulunan imamların ismi akla gelmektedir. Zikredilen kıraat imamları dışında başka imamlar olmuşsa da bu imamlar Seb'a içerisinde değerlendirilmediklerinden dolayı bulunmuş oldukları yer ile anılmamışlardır.

Bunun dışında birçok yerde Zeccâc Meânî'l-kur'an'da yer vermiş olduğu Kûfiyyûn ile Basriyyûn ifadelerinden nahiv ne sarf alimlerini kasetmiştir.

Zeccâc'ın بعض الشيخة (ba'du's-şeyhati) ile بعض القراء (ba'dul-kurrâi) ifadelerini kullanmıştır. Bu ifadelerin kullanılmasında o nakletmiş olduğu kıraat vechinin kendisine göre zayıf olduğunu yada Arap dilbilgisi açısından uygun olmadığını görmekteyiz.

1.3.KAYNAĞIN ZİKREDİLMEMESİ

Zeccâc Meânî'l-Kur'an tefsirinde delil olarak kullanmış olduğu kaynakların aslını şahıs olarak belirttiği gibi bazen rivâyetleri isim vermeden aktardığı da olmuştur. Kaynak vermediği yerlerde genel ifadeler kullanmış, يجوز "yecûzü", قرأ "kurie", يقرأ "yukrau" vb. ifadelerle kıraat farklılığına işaret eden hüküm belirtmiştir.²¹¹

²¹¹ Geniş izah için bk.,s.33

1.3.1. MEÂNÎ'L-KUR'ANDA KIRAAT ÇEŞİTLERİ

Zeccâc Meânî'l-Kur'an'da zikretmiş olduğu kıraat vecihleri arasında kuvvet derecesini sınıflandırmış, sahih rivayetler ile sahih olmayan rivayetler arasında tercihte bulunmuştur. Deliller ile ilgili bütün bilgilerini bize serdeden müellif, aynı titizliği kıraat rivâyetlerinde de göstermiş olduğunun örneklerini ileride göreceğimiz üzere sahih,şaz,mütevâtir,makbul,merdûd gibi bütün mevcut rivayetleri aktarmıştır. Ancak bu rivâyetlerin kabul edilip-edilmemesi hususunda bazen görüş beyan etmiş bazen görüş beyan etmemiştir.

Şimdi Zeccâc'ın tefsîrinde aktarmış olduğu kıraat farklılıklarını sıhhat açısından kısımlandıracağım.

1.3.1.1. SAHİH KIRAATLAR

Kıraat vecihleri de hadisler gibi rivayet ilmine dayandığı için belirli şartlar dahilinde seviyelendirmeye tâbi tutulmuş, makbul olup göz önüne alınabilmesi için 3 şart üzerinde toplandıklarını beyan etmiştik. Zeccâc da bu şartlara tefsirinin birkaç yerinde temas etmiştir.²¹²

Kıraatlerin makbul ve geçerli sayılabilmesi için bazı şartlar ileri sürülmektedir. Filhakîka bir kıraat vechinin sahih kabul edilmesinin en önemli ve ilk şartı sahih bir rivâyet yoluyla aktarılmış olmasıdır. İkinci şartı ise kıraatin resm-i mushâf hattına uygun olmasıdır. Burada bu iki şarta ilaveten üçüncü bir şart daha zikredilmektedir ki o da kıraatin bir yönden dahî olsa Arap diline uygunluk arz etmesidir.²¹³

1.4.ZECCAC'IN KIRAAT TASAVVURLARI

Zeccac yedi harf ve kıraat tasavvuruyla ilgili açık ifadeler kullanmasa da, tefsirinin pek çok yerinde, kıraatin muteber karilerden nakledilmiş olması, bu kıraatlerin mushafa uygun olması gerektiğini belirtmiş ve bununla birlikte kurranın

²¹² Zeccâc, a.g.e., c. II,s. 134; c.V, s. 235. Zeccâc'ın bu hususta yer alan ifadesi meâl olarak şöyledir: "Bir rivâyetin kur'ân olarak değerlendirilebilmesi için mutlaka güvenilen bir rivâyet yoluyla aktarılmasıdır."

²¹³ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, I, 9-10; Birışık, "Kıraat", XXV, 429.

ittifakını dikkate almıştır. Bu şartların bulunduğu kıraatlerin, dil açısından vecihlerinin açıklanması, varsa problemlerine dikkat çekilmesi Zeccac'ın kıraat algısının bir göstergesidir. Buna bağlı olarak Zeccac kıraat rivayetlerini aktaran kim olursa olsun o kıraatin arap dil kurallarına uygun olup olmadığını araştırmıştır.

1.4.1. ZECCAC'IN RİVAYETLER AÇISINDAN YAKLAŞIMI

Zeccâc'ın kıraat tasavvuru öncelikli olarak rivayet olgusuna dayanmaktadır. Bir rivayetin tefsirinde kullanılabilmesi için en temel şartı muteber olan bir kurradan duyulmuş ve nakledilmiş olmasıdır. Dolayısıyla bir okuyuş şekli muteber kurralardan duyulmamış ise bunun delil olma niteliğini yitirdiğini düşünmüş ve tefsirinde muteber kıraatlar arasında değerlendirmemiştir.

Zeccac'ın rivayet edilen kıraatler içinde sahih olanlar arasından tercih hususundaki tutumu kurranın icmasına uymaktır. Bunun da ötesinde bir kıraat ile ilgili rivayet ve tilavet fazlaysa uyulması gerekenin de bu olduğunu belirtmiştir.²¹⁴ Ancak Zeccac icmayı önemsemekle birlikte çok nadir de olsa icma dururken tek bir kurradan nakledilen kıraatlere dil anlayışı doğrultusunda öncelik verebilmektedir. Örneğin Taha suresindeki *إِنْ هَذَا لَسَاجِرَانِ* ayetinde²¹⁵ kurranın çoğunluğu *inne hazani* şeklinde okumakta ancak bu ayeti Asım'ın ravisi Hafs ise *in hazani* şeklinde okumuştur.²¹⁶ Zeccac da Halil b. Ahmed'e uyararak bu kıraati tercih etmiş ve öncelemiştir.²¹⁷ Böylelikle Zeccac kurranın çoğunluğunun okuduğu meşhur kıraati güzel görmekle birlikte ikinci planda değerlendirmiştir.

Kıraatlerin nakledilmesi hususunda Zeccac, bunun sonrakilerin öncekilerden aldığı bir yol olduğundan sıklıkla bahsetmiştir.²¹⁸ Zira Kur'an ilk etapta yazılmış mushaflardan ziyade sözlü geleneğe dayanır. Dolayısıyla Kur'an kıraati olarak

²¹⁴ Zeccâc, III, 288.

²¹⁵ Taha 20/63

²¹⁶ Âyetin kıraat farklılıklarıyla ilgili bk. İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 419; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 320-321.

²¹⁷ Zeccâc, III, 361, 364.

²¹⁸ Zeccâc, II, 93, 147, 172, 182, 290, 321, 411, 422, 482; III, 6, 52, 77, 151, 227, 288, 400; IV, 46, 258, 262, 298, 354; V, 91, 298.

nakledilmeyen ancak Arap dil kurallarına uyan bir yapı dil bakımından hoş olsa da okunamaz. Bazı durumlarda ayetin yapısı dil kurallarına uygun bir şekilde okumaya imkan verse bile kurrânın okunmadığı bir vecih kıraat olarak kabul edilmez.²¹⁹ Zeccac'ın bu konuda ki titizliğini “ فلا تُقرآن به ولا تُخالف الإجماع بمذاهب النحويين ” (Onunla kesinlikle okuma! Nahivcilerin görüşleri ile icmaya muhalefet etme.)²²⁰ ifadesinde görebilmekteyiz. Ancak şunu da ifade etmeliyiz ki Zeccac dilbilimi açısından zengin bir tefsir metoduna sahip olduğu için ayetlerin dil kurallarına göre mümkün olabilecek yapılarını genellikle dile getirmekte ancak rivayet edilmediği için okunamayacağını vurgulamaktadır.²²¹

Bu hususta Zeccac'ın tefsirinden örnekler sunacak olursak mesela, “ فَنَصِفُ مَا ”²²² ayetiyle ilgili olarak, takdirin “ فَعَلَيْكُمْ نَصِفُ مَا فَرَضْتُمْ ” (önceden belirlemiş olduğunuz mehirlerin yarısı sizin üzerinize borçtur) şeklinde olduğunu söyleyen Zeccac, ibarenin nasb ile “ فَنَصِفَ مَا فَرَضْتُمْ ” şeklinde “فَأَدُوا نَصِفَ مَا فَرَضْتُمْ” (önceden tespit ettiğiniz mehirlerin yarısını hemen ödeyin) takdirinde olabileceğini de ifade eder. Ancak bu şekilde okuyan kimseyi bilmediğini ifade edip ve bu şekilde okunduğuna dair bir rivayet tespit edilmezse asla okunamayacağını belirtmiştir.²²³

Yine başka bir ayette “ دُرِّيَّة ” kelimesinin²²⁴ irabının nasb ile okunduğundan hareketle âyetin irabını ve manasını ortaya koyan Zeccâc, kelimenin zammeli olarak önceki âyette geçen “ أَلَّا تَتَّخِذُوا ” fiilindeki *vâv*'dan bedel yapılmasının caiz olduğunu belirtmekte;²²⁵ fakat ardından “ ولا تُقرآن بها إلا أن تثبت بها رواية صحيحة, فإن القراءة سنة لا يجوز ” (Kendisinde sahih bir rivayetin olmadığı kıraatı okuma. Zira kıraat sahih bir rivayet ile sabit olunan bir yoldur. Arapçada geçerli olan bir yapıyla

²¹⁹ Zeccâc, I, 294; 482; II, 111.

²²⁰ Zeccâc, III, 132.

²²¹ Bk. Zeccâc, I, 153; II, 111, 180, 185; III, 286; IV, 98, 167; V, 157.

²²² Bakara 2/237.

²²³ Zeccâc, I, 319. Ayrıca bk.

²²⁴ İsrâ 17/3.

²²⁵ Zeccâc, II, 179.

ona muhalefet etmek caiz değildir.) ifadeleriyle bu konudaki ilkesini ortaya koymuştur.²²⁶

Yine Zeccâc, “ هل من خالق غير الله ” âyetindeki²²⁷ “ عَيْر ” kelimesinin cer ve ref ile okunduğunu bildirmektedir.²²⁸ Kıraat-i aşere imamlarından Kisâî, Hamza, Halef ve Ebû Ca'fer “ عَيْر ” kelimesini mecrûr; diğer kıraat imamları ise “ عَيْر ” şeklinde merfû okumuştur.²²⁹ Zeccâc, tefsirinin genelinde yaptığı gibi, burada da Arap dilinde caiz olan diğer bir vechin bulunduğunu, buna göre kelimenin “ عَيْر ” şeklinde istisnâ üzere nasb ile irablanabileceğini söylemekte ve âyetin takdirini “ هل من خالق إلا الله يرزقكم ” şeklinde²³⁰ yapmaktadır. Ancak Zeccac, diğer yerlerde olduğu gibi Arap dili açısından her hangi bir mahzur olmasa bile kelimenin nasb ile okunmasının câiz olmadığını belirtmekte ve dolayısıyla kıraat ile Arap dili kurallarının imkân verdiği okuma şekillerini birbirinden ayırmıştır. Buna göre Zeccac kelimenin mansûb olarak okunmasını Kur'ân tilaveti olarak kabul etmemiştir.²³¹

Sonuç olarak Zeccac kıraat tasavvurlarını nakli esas alarak bina etmiştir. Ona göre kurra tarafından nakledilmemiş hiçbir kıraatin Kur'an tilaveti olarak okunamayacağı anlaşılmaktadır.

1.4.2. ZECCAC'IN RESMÜ'L MUSHAFI DİKKATE ALMASI

Kıraat hususunda Zeccâc'ın olmazsa olmazlarından biri de Hz. Osmân'ın sahabenin onayını alarak yazdırmış olduğu resmi mushafların hattıdır. Zira Müslüman toplumun kabul etmiş olduğu Kur'ân metni, Zeccâc'ın da zikrettiği şekilde uyulması

²²⁶ Zeccâc, III, 226-227.

²²⁷ Fâtır 35/3.

²²⁸ Zeccâc, IV, 262.

²²⁹ İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 534; İbnü'l-Cezerî, *en-Nesr*, II, 351; Bennâ, *İthâf*, II, 390-391.

²³¹ Zeccâc, IV, 262.

gereken bir yoldur.²³² Nitekim Zeccâc'ın Hz. Osmân'ın mushafına (imam mushafı) uymayan sahih kıraat nakillerini arap dil kurallarına uysa bile mushafa uymadığı için şaz kıraatler arasında değerlendirmiştir.

Örneğin Zeccâc “ وإن كان ذو عسرة ” ifadesi ile²³³ ilgili olarak Übeyb b.Ka'b'ın kıraatinin “ وإن كان ذا عسرة ” şeklinde olduğunu haber vermiş ancak imam mushafının hattına muhâlif olmasından dolayı cevaz vermemiştir.²³⁴ Zira Zeccâc imam mushafının hattına son derece bağlıdır. Onun için Übey b. Ka'b ve onunla birlikte kur'ân eğitiminde meşgul olan ashâbın şahsî Mushafları değil, hakkında icma' gerçekleşmiş olan mushaflar bağlayıcıdır. Yine Zeccac “ يا حسرة علي العباد ” ifâdesinin²³⁵ harfi cersiz bir şekilde “ يا حسرة العباد ” olarak şekilde okunduğunu belirterek:

*Ben mushafa muhalif olan bir şeyi okumayı kesinlikle sevmiyorum. Demiştir.*²³⁶

Mushaf hattıyla ilgili olarak üzerinde durulması gereken diğer bir konuda rivâyetlerde “katip hatası” diye isimlendirilen ve kaynaklarda “Kur'ân'da lahn (okuyucu hataları) olgusu” şeklinde vasıflandırılan konudur. Kıraat ilminde lahn mevzusunun ortaya çıkmasında Hz. Osman, İbn Abbâs ve Hz. Âişe gibi meşhur sahâbeye isnad edilmiş olan bazı rivâyetlerin rolü büyüktür. Bu rivâyetlere göre Kur'ân yazılırken bazı âyetlerinde kâtiplerden kaynaklanan yazım hatalarının olduğu söylenmiştir. Ancak bu rivâyetlerin Zeccâc'ın yanında bir değeri yoktur ve mushaflarda lahnin var olduğunu kabul etmemiştir. Bu konu ile ilgili değerlendirmesini tefisirinde şu şekilde dile getirmiştir:

Kimileri, Kur'ân'da Arapların kendi dilleriyle düzeltilmesi istenilen bazı hataların olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu, dilciler nezdinde hakikaten kabul edilmez bir görüştür. Çünkü Kur'ân'ı bir araya getirip yazanlar, Hz. Peygamber'in sahabîleridir. Onlar, dili bilen, önder olan ve İslamın doğuşuna bizzat şahit olan insanlardır. Şu halde, onların Allah'ın kitabında gördükleri bir hatayı düzeltmeyip bunun düzeltilmesini sonraki nesillere bıraktıkları nasıl düşünülebilir? Halbuki onlar

²³² Zeccâc, II, 111.

²³³ Bakara 2/280.

²³⁴ Zeccâc, I, 359.

²³⁵ Yâsin 36/30.

²³⁶ Zeccâc, IV, 284.

*Kur'ân'ı bizzat Peygamber'den öğrenmişler ve onu yazıp bir araya getirmişlerdir. Bu, sadece onlara özgü bir ayrıcalıktır. Onlar, insanların kendilerine tabi olmuş olduğu kimselerdir. Bundan dolayı onlara bu türden isnatların yapılması doğru olmaz. Kur'ân muhkem olup onda kesinlikle lahn yoktur. Zira Arap toplumu da Kur'ân'dan daha iyi bir i'rap usûlüyle konuşmamaktadır.*²³⁷

Zeccâc'ın imam mushafının hattını gözettiği, lahnin varlığını kabul etmediği ve üzerinde icmanın gerçekleşmiş olduğu mushafların böylesi hatalardan uzak olduğu düşüncesi yukarıdaki ifadelerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

1.4.3. ZECCÂC'IN ARAP DİLİNİ DİKKATE ALMASI

Kur'an ile muhatapları arasında tam bir dil uyumunu gözeten Zeccâc, Kur'ân'ın hitabı ile muhâtabının arasındaki ilişkinin dil birliği ile elde edileceğini, bundan dolayı ilk muhâtapları Arap toplumu olan Kur'ân'ın fesâhat yüklü olması Arapçanın dil kurallarına ve mantığına uygun olması gerektiğine inanmaktadır.²³⁸ Böylelikle kıraatlerin rivâyet açısından sağlam oluşu ve üzerinde icma'ın sabit olduğu Mushaflara uygunluğunun yanında Arap dili açısından da bir kullanımının olması gerekmektedir. Ancak bu kullanım öyle alelade yada zayıf ve şaz kullanımlar değil aksine sahîh, fasih, sağlam ve meşhûr kullanımlar olmalıdır.²³⁹ Zeccâc da tefsirinde dil merkeze almasını şöyle açıklamıştır;

*İrab ile beraber mana ve tefsiri de zikretmemizin nedeni Allah'ın kitabının açıklanması ihtiyacıdır. Nitekim Allah 'Kur'ân'ı hiç düşünmezler mi?'²⁴⁰ buyurarak bizleri düşünmeye sevk etmiştir. Fakat hiç kimsenin dilbilimi açısından yaklaşımı veya ilim erbabından nakledilenlere muvafık olanın dışında bir şey söylemesi doğru değildir.*²⁴¹

Zeccâc'ın kıraatlere arap dil kuralları üzerinden yaklaşması dilin imkan verdiği bütün şekillerde Kur'ân'ın okunabileceği anlamına gelmemektedir. Zira belirttiğimiz

²³⁷ Zeccâc, II, 131.

²³⁸ Zeccâc, I, 185; II, 208.

²³⁹ Zeccâc, I, 167, 386; III, 108; IV, 33.

²⁴⁰ Nisa 4/82; Muhammed 47/24.

²⁴¹ Zeccâc, I, 185.

gibi Zeccâc dile, rivâyeti ve üzerinde icma‘ sâbit olan mushafı yok sayan bir fonksiyon yüklememektedir. Zecâc’a göre bir okuyuş arap dili bakımından değerlendirilmeyi ancak bu iki kriterden sonra hak edebilir. Onun için Zeccâc, Arapça dili kuralları açısından mümkün olan her şekilde Kur’ân’ın tilâvet edilemeyeceğini; esas olanın, kıraat imamlarından rivâyet edildiği şekilde okumak olduğunu zikretmektedir.²⁴²

Zeccâc’ın nakledilen kıraatlar arasında Kur’ân ile Arap dili arasındaki uyumu dikkate bu kurallara en uygun olanı tercih ettiğini görmekteyiz. Örneğin “عَزَّزَ ابْنُ اللَّهِ” âyetiyle²⁴³ ilgili olarak iki kıraatin olduğuna dikkat çekmiş²⁴⁴, *Ûzeyr* kelimesinin mübteda ve haber ilişkisi içinde tenvinli (عَزَّزَ ابْنُ اللَّهِ) hem de sıfat mevsuf ilişkisi içinde tenvinsiz (عَزَّزَ ابْنُ اللَّهِ) bir şekilde tilâvet okunduğunu bildirmektedir.²⁴⁵ Zeccâc her hangi bir takdire gitmeden zâhirindeki yapıyı ve anlamı esas alarak mübteda ve haberden oluşan tenvinli okuyuşu doğru kabul etmektedir.²⁴⁶

Buradan anlaşılıyor ki Zeccâc, anlamsal açıdan her hangi bir problem çıkmadığı müddetçe takdire gitmemiş, âyetin zâhirindeki yapıyı ve anlamı esas almıştır.

2. HARF İLE İLGİLİ KIRAAT VECİHLERİ:

Bu başlık altında kelimenin üçüncü kısmı olan “harf” ve bununla ilgili kıraat farklılıklarını sınıflandırmaya çalışacak; Meânî’de geçen her bir kısmı Zeccâc’ın bakış açısıyla anlatmaya çalışacağız. İlk etapta harften kastımızın Arapça’da kendi başına bir anlam ifade etmeyen ve ancak başka bir kelime ile beraber kullanıldığında anlam kazanan edatlar olduğunu söyleyelim.²⁴⁷ İşte bu başlık altında “bir edatın yerine başka

²⁴² Zeccâc, I, 290.

²⁴³ Tevbe 9/30.

²⁴⁴ Kıraat farklılıkları için bk. İbn Mücâhid, *es-Seb‘a*, 313; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 279; Bennâ, *İthâf*, II, 89-90.

²⁴⁵ Zeccâc, II, 442.

²⁴⁶ Zeccâc, II, 442.

²⁴⁷ Ğalâyinî, *Câmi‘u’l-durusi’l-Arabiyye*, s. 25; Dekar, *Mu‘cemü’l-kavâidi’l-Arabiyye*, s. 241.

bir edatın okunması” ve “edatın hazf ve ispat edilmesi” şeklindeki değişimleri inceleyeceğiz.

2.1.ARAP LEHÇELERİ AÇISINDAN KIRAAT FARKLILIKLARI

Arap dili denildiğinde genel manâda klasik ve kadîm Arapça dili özelde ise ona bağlı bulunan lehçeler kastedilmektedir.²⁴⁸ Tarih boyunca bu dil üzerinde İslam âlimleri bir çok çalışmalar yapmış ve sonuçta bu dilin kureyş lehçesine dayandığı sonucuna ulaşmışlardır. Özellikle de Zeccâc tefsîrinin birçok yerinde Hicaz lüğatının Hz.Peygamber’in lüğatı olduğunu söylemiş, bu lüğatın en kadîm, en üstün lüğat olduğunu vurgulamıştır.²⁴⁹ Böylelikle dil bilimcileri ilk asırlardan itibâren kullanılan lehçelerin, fasîh olan Hz. Peygamberin (sav) lüğatına yakınlıklarına göre derecelendirme işlemine gitmiş, çalışmalarında ise daima bu derecelendirmeyi göz önünde bulundurmuşlardır.²⁵⁰

Arap dilinde ilk dönemlerden itibaren hadis ilminde olduğu üzere kıraat ilminde de başlangıçta sözlü rivâyetler esas alınmış, buna istinâden yedi harf muhayyerliğinin vermiş olduğu ruhsattan yararlanmak suretiyle Arap yarımadasında tedâvülde olan lehçeler âyetlerin telaffuzlarında kullanılagelmiştir. Zîrâ Hz. Ömer (ra)’ın Abdullah bin Mes’ud (ra)’a yazmış olduğu bir mektupta Kur’ân-ı Kerîm’in Hüzeyl lehçesinin göre değil de Kureyş lehçesine göre okutmasını, zira Kur’ân-ı Kerîm’in Kureyş lehçesiyle nazil olduğunu bildirmesi bu iddiayı doğrulamaktadır.²⁵¹

Yine Hz. Osman (ra)’ın, Kur’ân-ı Kerîm’i istinsah eden hey’ete ihtilafa düştükleri âyetlerde Kureyş lehçesinin esas alınmasını zira Kur’ân-ı Kerîm’in Kureyş lehçesi üzere indirildiğini bildirmesi bunu ispat eder niteliktedir.²⁵² Bu noktadan hareketle rahatlıkla söyleyebiliriz ki kıraatler bazen bir kavmin, bazen de başka bir kavmin lehçe husûsiyetlerini taşıyabilmekte ve bu söz konusu durum kıraat ihtilafları ile lehçeler arasında sıkı bir irtibat bulunduğunu gözler önüne sermektedir. Hatta

²⁴⁸ Çetin Nihat M., “Arap (Yazı, Dil Edebiyat)”, **DİA**, III, 282.

²⁴⁹ Zeccâc, I, 386; III, 108

²⁵⁰ Çetin, “**Arap**”, III, 283.

²⁵¹ İbn Abdilberr, **Temhîd**, VII, 31; Hindî, **Kenz**, II, 697.

²⁵² Buhârî, Menâkib 3, Fedâilü'l-Kur’ân 2; Tirmizî, Tefsir 10.

kıraatlar ile lehçeler arasında bulunan bu yakın ilişkinin, kıraat ihtilaflarını zamanla arap lehçelerinin tespiti gibi geniş alanda önemli bir başvuru kaynakları arasında yer alacak hale getirdiği ifade edilmektedir.²⁵³

Aşağıda bölümlerde de birçok örneğini göreceğimiz kıraatlara ait lehçesel hususiyetler, başta kıraat kitapları olmak üzere birçok tefsir ve dil ile ilgili eserlerde yerini almıştır. İlk dönemde yazılan tefsirlerde, lehçelere bağlı hususiyetlerin anlama yansıyan karakterlerinin belirgin olmaması veya hiçbir etkisinin olmaması gerekçesiyle ulemâ, bu lehçeler arasında fasîh-efsah ayırımına gitmiş ve bunların tespitine yönelmişlerdir. Bu noktada zikredilmesi gereken başka bir önemli husus da kıraat ilminin tâbi olunan bir sünnet (سنة متبعة- sünneti müttebe‘a) olması hususudur. Bundan hareketle bir kıraat rivâyeti ister lehçeye dayalı olsun, isterse lehçeye dayalı olmayan bir kıraat olsun, mutlaka kıraat imamlarından nakledilen bir rivâyet olması esasına dayanmış olması kabulüne esas teşkil eden şartlardan olduğu yukarıda da ifade edilmişti. Mesela bir âyetin, dilin imkânı nispetinde farklı vecihlerinin yapıyor olması, onların tamamının okunabileceği anlamına gelmez. Meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için müşahhas bir örnek vermek gerekirse; ”وَأَلَيْكُمْ أَهْلَ الْإِنجِيلِ“²⁵⁴ Âyet pasajı içinde bulunan وَأَلَيْكُمْ fiili, emir fiili olarak *ve’l-yehküim* (lâm ve mîm cezimli) şeklinde okunduğu gibi, muzâri fiil olarak *veli yehküime* (lâm esreli, mîm üstünlü olarak) şeklinde okunmuş olduğu kıraat rivâyeti aktarılmıştır.²⁵⁵ Fakat Zeccâc’ın da Meânî’l-Kur’an’da belirttiğine göre mezkûr âyetin *veliyehkum* (lâmın esresi ve mîmin cezmiyle) okunması şeklinde dil açısından geçerli üçüncü bir şekli olmasına rağmen kıraat imamlarından böyle bir rivayetin gelmemesi sebebiyle bu okuyuş şeklinin Kur’ân olarak okunamayacağını beyan etmiştir.²⁵⁶

Müfessirler çoğunlukla kıraatlerin kısımlandırılması hususunda söz konusu kıraatlerin lehçelere taalluk eden vecihlerinin Arap lehçesiyle olan irtibatına işaret etmişlerdir. Müfessirlerin kıraatları ele alış biçimleri farklılık göstermekte, bazen lehçenin ait olduğu kabîle ismini belirtmekte, bazen de kabîle ismine değinmeksizin

²⁵³ Râcihî, **Lehecât**, s. 83-84; Çetin, “Arap”, III, 283.

²⁵⁴ Mâide 5/47.

²⁵⁵ İbn Mücâhid, **Seb‘a**, 244; İbnü’l-Cezerî, **Neşr**, II, 254.

²⁵⁶ Zeccâc, II, 180.

yalnızca böyle bir lehçenin var olduğunu belirtmekle yetinmektedirler. Bunun yanı sıra bazen bu hususlara hiç değinmemekte ve yalnız kelime tevcihi yapmakla yetinmektedirler. Zikrettiğimiz son hususu ise ya söz konusu lehçenin çok meşhur olması sebebiyle, ya da ihtisar –sözü uzatmama- amacıyla yaptıklarını söylemek mümkündür.

2.2.HARF VE HAREKE DEĞİŞİKLİĞİYLE İLGİLİ LEHÇE FARKLILIKLARI

Lehçeler ile alakalı hususların, kıraat çalışmalarında fazlasıyla yer almış olduğuna daha önce de değinmiştik. İşte söz konusu bu hususların başında harf ve hareketlerin değişmesiyle oluşan luğat farklılıkları ve bunların kıraat konusundaki karşılığının ne olduğudur. Kıraat ilminde oldukça büyük yer kaplayan bu tür değişimleri kavâid ve ferş-i hurûf diye iki kısımda incelemek mümkündür.

Kavâid: İki veya daha fazla kıraat farkından her birinin, belli bir formülde uygulanyormuşçasına Kur’ân-ı Kerîmde zikredildiği hemen her yerde okunmasını ifade etmektedir. Dolayısıyla zikrettiğimiz bu gruba giren tüm okumalar, kelimenin geçtiği her yerde aynı usûlü takip edilerek okunur. Uygun okunması itibariyle usul farklılıkları, kelimenin ses ve telaffuz açısından değerlendirilmesi itibariyle fonetik farklılıklar olarak da isimlendirilmektedir.²⁵⁷ Bu tür kıraat farklılıklarının iki karakteristik özelliğinden bahsetmek mümkündür; birincisi tamamen fonetik ile ilgili olmaları, ikincisi ise aynı biçime uyan tüm Kur’ân-ı Kerîm kelimelerinde uygulanıyor olmasıdır. Binaenaleyh kıraatlarda lehçelere göre farklılık gösteren ve formüle edilmesi mümkün olan okuyuş çeşitliliğine örnek olarak; hemze ile alakalı fonetik ihtimalleri (tahfif, tahkik, teshil, ibdâl, hazf vb.) gösterilebilir.

Ferş-i huruf ise her hangi bir kural ve genel kâide (kâide-i külliyye) altında zaptı mümkün olmayıp mücerret semâ‘a bağlı olan rivâyetlerdir.²⁵⁸

²⁵⁷ Dağ, **Gelenek**, s. 57.

²⁵⁸ Dağ, *a.g.e.* . s. 57.

Ferş-i huruf, harflerin birbirleri ile olan etkileşimi, muzâraat harfinin kesre harekesi ile okunması ve belirli harflerin birbirleri ile olan farklı etkileşim ilişkileri şeklinde ele alınacaktır. İleride örnekler üzerinde daha net bir şekilde ortaya çıkacağı üzere bunların tamamı lehçe ihtilaflarının diksiyonu ile alakalı durumlardır. Mezkûr durumlar göz önüne alınarak müfessirler tarafından lehçeler içerisinde en fasih ve en güzel olanın seçilmesi Zeccâc'ın metodunun bilinmesi açısından önemlidir.

2.2.1. HEMZE İLE İLGİLİ VECİHLER

Hemze Arap alfabesinin ilk harfidir ve Araplar bu harfin kullanma şekillerine göre kabile ve lehçe bakımından birbirinden ayrılmaktadır.²⁵⁹ Bu harfin Arapçanın diğer harflerinde olduğu gibi kelimelerin başında,²⁶⁰ ortasında²⁶¹ ve sonunda²⁶² gelmesi mümkündür. Ancak bu harfi diğer harflerden ayıran özellik hemze-i aslî²⁶³, kat'î²⁶⁴, vaslî²⁶⁵, istifhamî, ihbârî şeklinde değişik türlerinin bulunmasıdır.²⁶⁶

Mütekaddim alimler ile Müteahhir ses bilimi uzmanlarının tespitlerinde hemzenin çıkış yerinde ihtilaf olmayıp araştırmaları neticesinde hemzenin çıkış yeri; boğazın göğüse bittiği yer olan ve kendisine أقصى الحلق (eksa'l-Halk) denilen yerdir. Boğazın nefes çıkışı tam kapalı vaziyetteyken gelen nefes gücünün ses tellerine kuvvetlice çarpmasıyla oluşan hemze, kendisinde bulunan şiddet ve cehr gibi harf sıfatlarından iki temel sıfatı barındırması hasebiyle telaffuzu en zorlu harflerden biri sayılmaktadır.²⁶⁷ İşte hemze harfi saydığımız bu özelliklerinden dolayı Arap kabileleri tarafından tahfif yaparak ve tahkik vechi ile okunabilmektedir. Tahfif veçhinde

²⁵⁹ İbn Fâris, Sâhibî, s. 63.

²⁶⁰ أخذ fiilinde olduğu gibi.

²⁶¹ سئل fiilinde olduğu gibi.

²⁶² جاء ve شاء fiillerinde olduğu gibi.

²⁶³ أمن fiilinin hemzesi gibi.

²⁶⁴ إف'al babının hemzesi, أكرم fiilinin hemzesi gibi.

²⁶⁵ Mücerret fiillerin emri hazırlarının başındaki hemzeler ile humâsî-südâsî fiillerin başında gelen hemzeler, اجتمع fiili ile استحيا fiilinin hemzeler gibi.

²⁶⁶ Durmuş İsmail, "Hemze", **DİA**, XVII, 190.

²⁶⁷ Muhaysin, **Kırâât**, I, 94

nakil²⁶⁸, ibdal,²⁶⁹ teshil ve hazf gibi değişiklikler ile beraber de okuyanlar mevcuttur.²⁷⁰ Bu zikredilen hususlardan her birinin ayrı telaffuzları olmasıyla birlikte Zeccac'a göre bunların telaffuzu ancak müşafehe yoluyla, bir femi Muhsin üstdadan öğrenilebilmektedir.²⁷¹ Şu hususa dikkat etmek gerekir ki bu farklılıklar diksiyona özgü fonetik farklılıklar olup, kelimenin içeriğindeki mefhum mânâ üzerinde herhangi bir farklı etkiye sahip değillerdir.

Hemzenin telaffuzu Arap kabile ve lehçeleri arasında farklılık göstermektedir. Bedevî yaşamı sürmekte olan Araplar hemzenin tahkik ile okunan halini kullanırken, şehir hayatını benimseyerek yerleşik hayata geçmiş olan Hicaz Bölgesindeki Araplar ise hemzeyi tahfifli vechiyle kullanmaktadır.²⁷² Başka bir deyişle Arap Yarımadası'nın doğusu hemzeyi tahkikli vechiyle açık bir şekilde ifade ederken²⁷³ Hicaz ehlinde sayılan Kureyş kabilesi ile Evs, Hazrec, Hüzeyl, Kinane, Sakif, Hevazin kabileleri hemzeyi tahfifli vechini tercih ederek okumaktadırlar.²⁷⁴

Lehçelere göre değişken bir yapısı olan hemze Zeccac tarafından göz ardı edilmemiş ve bu konuyu tefsirinde etraflıca incelemiştir.

Zeccâc tefsirinin her yerinde bu değişikliklere değinmeyip sadece Bakara sûresinin başında, telaffuz farklılığı bulunan “أَنْذَرْتَهُمْ”²⁷⁵ kelimesinde bu farklılıkları izah ile yetinmiş, Kur'ân-ı Kerîm'in tamamında yer alan hemzelerin farklılık gösteren okunuşlarına Bakara suresinin ilgili ayetinde geçen beyanı ile yetinmiştir.²⁷⁶ “Bu babtaki meselenin tamamı budur” diyerek hemzenin hareke durumlarına göre nasıl

²⁶⁸ Harfin harekesinin bir önceki harfe aktarılarak okunması. Kıraat ilminde bu işlem genel olarak hemze harfinde uygulanan bir kuraldır. Daha ayrıntılı izah için bkz. Altıkulaç, “NÂFÎ' b. ABDURRAHMAN” **DİA**, XXXII, 289

²⁶⁹ Sâkin olan hemze harfinin kendisinden önceki harfin harekesinin cinsinden olan bir harfe çevirilmesi demektir. Dolayısıyla önceki harfin harekesi ötre ise vav harfine, esre ise yâ harfine, üstün ise elif harfine çevirilmesi demektir. Ayrıntı için Çetin Abdurrahman “SÜKÛN” **DİA**, XXXVIII, 51.

²⁷⁰ Muhaysin, **Kırâât**, I, 94.

²⁷¹ Zeccâc, I, 78, 192.

²⁷² Muhaysin, a.g.e. ., I, 95

²⁷³ İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, I, 26;

²⁷⁴ Muhaysin, a.g.e. ., I, 94.

²⁷⁵ Bakara 2/6

²⁷⁶ Konuyla ilgili diğer bazı örnekler için bk. Zeccâc, I, 65, 192, 322; II, 23, 185, 320-21, 434-35; III, 60, 63, 69, 128; IV, 209; V, 77, 350, 362.

okunacağı ile ilgili bilgilerin tamamını da burada bize vermektedir.²⁷⁷ Buna ilaveten Zeccâc, bu babda Sîbeveyh'in görüşlerine de yer vermiş ve bizlere aşağıda gelecek olan şu bilgileri aktarmıştır.

Sîbeveyh'ten naklettiğine göre “أَنْذَرْتَهُمْ” kelimesinde bulunan iki hemzenin tahkîk veçhi ile okuyanlar olduğu gibi tahfîf veçhi ile okuyanlar da mevcuttur. Tahkik usûlünü tercih eden kavimler, hemze birbirinden bağımsız iki kelimedede olsa bile جاءَ أَشْرَاطُهَا gibi onları tahkik vechi ile (belirgin olarak) okurlar. Hicâz ehli ise bir arada gelen iki hemzeden birini tahfîf vechi ile okumaktadır. Halîl b. Ahmed ise “أَنْذَرْتَهُمْ” kelimesinde bulunan ikinci hemzeyi, hemze ile elif arasında (fer'î) bir harf olarak ele alarak teshil ile okumaktadır. Zira ona göre ikinci hemzeyi halis elif şeklinde (med harfi olarak) okumak iki açıdan sıkıntı teşkil etmektedir. Bunlardan ilki; iki sâkin harfin yan yana gelmiş olmasıdır. İki sâkin harfin (elif ile nûn-u sâkin) bu şekilde bir arada bulunmasının Arap dilinde hoş karşılanmadığını görüyoruz, ikinci problemde ise, ibdâl kurallarına aykırı bir durumun olmasıdır. İbdâl yapılabilmesi için “sâkin hemzenin makablinin harekeli olması” gerekmektedir ki burada iki hemze de sâkin değildir. “أَنْذَرْتَهُمْ” kelimesindeki ikinci hemzenin hakkı, kendisi ve makablinin fetha ile harekeli olması gerekçesiyle “teshil”dir. Teshilde ancak müşafehe yoluyla, duyularak ahzi mümkündür(öğrenilmesi) . Zira Zeccâc'a göre, kitâbet (yazı) bu tür fonetik üslupları belirtecek bir yapıda da değildir.²⁷⁸

Zeccâc, أَنْذَرْتَهُمْ ifadesinin terkiibini açıklarken birinci hemze “istifham hemzesi” olup, başlangıç konumunda olduğunu belirtmiş, bu hemzenin farklı bir şekilde okunmasını mümkün görmemiştir. Ancak istifham hemzesinin harekesini, öncesinde bulunan عَلَيْهِM kelimesinin sâkin mîm harfine nakil yapılması durumunda cümle yapısının “عَلَيْهِمْ أَنْذَرْتَهُمْ” şekline dönüşeceğini ve okunması dil açısından geçerli olduğunu ancak daha önce zikredildiği üzere Zeccâc, rivâyet edilmemiş ya da bir kıraat tarîkiyle gelmemiş fakat dil açısından geçerli olan vecihlere eserinde yer verse de kıraatların tabi olunan bir sünnet olması hasebiyle böyle okunabilecek vecihlerin de tercih edilemeyeceğini belirtmektedir. Ancak Zeccâc burada çıkış yolu olarak mîm

²⁷⁷ Zeccâc, I, 81.

²⁷⁸ Zeccâc, I, 77-78.

harfine nakledilen fethadan sonra, Hicâz ehlinin lehçesine göre, ancak “teshil” şeklinde, (ne tam bir tahkîk ne de tam bir hazifle) okunacağını ifade etmektedir.²⁷⁹

Zeccâc’ın Meânî’l-Kur’ân tefsîrini genel boyutta incelendiğinde ve söz konusu hemze ve fonetik ile ilgili açıklamalarından anlaşılacağı üzere, Sibeveyh ve Halil b. Ahmed’in yolunu takip etmektedir.²⁸⁰ Yine Zeccac’ın, bir lehçeye taalluk eden okumalarda, lehçenin hangi kabile ya da bölgeye ait olduğundan genellikle bahsetmediği görülmektedir.

2.2.2. BOĞAZ HARFLERİYLE İLGİLİ VECİHLER

Arapça alfabesinde toplam 28 harf bulunmakta ve bu harfler ile ilgili çeşitli kısımlandırmalar yapılmaktadır. Bu 28 harfin 25 tanesi sahih harftir ve bu harflerin farklı mahreçleri bulunmaktadır. Bu mahreçlerin sayısını İbnü’l-Cezerî Halil b. Ahmed’in de görüş olarak belirtmiş olduğu 17 mahreç olması kavlini tercih etmiş²⁸¹, genel olarak da 5 kısımda incelemiştir: Cevf, Halk, Lisan, Şefeteyn, Hayşum.

Bu 5 bölgenin ilki kabul edilen boğazın kendi içerisinde üç bölümü vardır:

أقصى الحلق (aksa’l-halk) Boğaz kökü. Buradan çıkan harfler ء ve ؤ,

وسط الحلق (vesetu’l-halk) Boğaz ortası. Buradan ع ve ح harfleri,

أدنى الحلق (edna’l-halk) Boğaz başlangıcı غ ve خ harfleri okunmaktadır.²⁸²

Arap lehçelerinde aynı kelime içinde makabli meftuh olan sâkin bir boğaz harfini, makablinde fetha harekesine ittibaen fethalı okunabilmesi yaygındır. Eğer sakin harfin öncesinde hareke damme ise, sakin harfin dammeli okunması kolaylık açısından uygulanmaktadır. Bir diğer örnek de farklı lehçelere göre أَبِي لَهَبٍ (Ebî Leheb) tamlaması أَبِي لَهَبٍ ebî lehbin ve ebû lehebin şekillerinde telaffuz edilebilmektedir.²⁸³ Yine aynı şekilde البُحْلُ (buhl) kelimesi de البُحْلُ (buhul) şeklinde okunabilmektedir.²⁸⁴

²⁷⁹ Zeccâc, I, 78-79.

²⁸⁰ Zeccâc, I, 80; II, 434-35.

²⁸¹ Halîl, ‘Ayn, I, 58.

²⁸² İbnü’l-Cezerî, **Temhîd**, 113.

²⁸³ Tebbet 111/1

²⁸⁴ Nisa 4/37

Bu nevi değişimler lehçelere bağlı olarak değişmektedir.²⁸⁵ Nitekim farklı rivayetlerde bu kelimenin البَحْل (el-beheli) البُحْل (el-buhli) البَحْل (el-beheli) البَحْل (el-behli) gibi farklı vecihleri ile rivâyetleri mevcuttur.²⁸⁶ Bu okuyuşlardan arap kâidelerine uysa bile rivâyetleri zayıf olanlarını Zeccâc kabul etmemiştir.²⁸⁷

2.2.3. HAREKE FARKLILIğIYLA İLGİLİ VECİHLER

Arap dilinde harflerin okunabilmesi için bir takım işaretler mevcut olup bunlara “Hareke” denilmiştir. Harekeler 3tane olup; üstün, esre ve ötre’den ibarettir. Telaffuz bakımından harekelerin en hafifi üstün, sonra esre en ağır hareke ötre’dir. Bu kaideler arap dilinin genel kaideleridir; fakat bazı lehçelerde bu durum değişiklik arzedebilir, bazı durumlarda arap dilinde bir kelimenin harekesi, anlamı mahfuz olmakla birlikte, lehçelere göre farklılık arzedeilmektedir. Söz konusu değişikliklere kısaca şöyle değinebiliriz:

Fethadan, kesraya değişim: 290 السِّلْم-السِّلْم, 288 حَجَّ البَيْت-حَجَّ البَيْت, 289 نَعَمًا هي-نَعَمًا هي

Fethadan, dammeye değişim: 293 كَرَهَا-كُرَهَا, 291 ضَعْفٍ-ضَعْفٍ, 292 سَدًّا – سُدًّا

Kesradan dammeye değişim: 296 رُضْوَانٌ – رِضْوَانٌ, 294 بِيوت-بِيوت, 295 جُدُوَّة – جُدُوَّة

Kuran’da yukarıda değindiğimiz tarzda birçok örnek bulunmaktadır

Verdiğimiz örneklerde de görüleceği üzere yapılan hareke değişikliklerinin anlama herhangi bir etkisi olmadığı aşıkardır. Dolayısıyla genel olarak müfessirler tarafından böyle durumlarda hareke değişiminin anlama etkisi varsa değinirler yoksa

²⁸⁵ Ebû Ali el-Hasen b. Adilğaffâr el-Fârisî, **el-Hüccetü li’l-kurrâi’s-seb’ati**, thk. Bedruddîn Kahvecî, v.dğr., Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs-Beyrût, 1407/1987, II, 394.

²⁸⁶ Cezerî, **Neşr**, II, 249

²⁸⁷ Zeccâc, II, 51, V, 129

²⁸⁸ Âli imran 3/97

²⁸⁹ Bakara 2/271

²⁹⁰ Bakara 2/208

²⁹¹ Rum 30/54

²⁹² Kehf 18/94

²⁹³ Tevbe 9/53

²⁹⁴ Âli İmran 3/49.

²⁹⁵ Kasas 28/29.

²⁹⁶ Âli İmran 3/162.

değınmeden geçerler; fakat Zeccac'a gelince o bu konuda düzensiz şekilde hareket etmektedir. Bazen anlama etkisi olmasa da böyle değışikliklere değınir, bazen değınmeden geçer. Zeccac'ın takındığı bu tavrın sebebini tam olarak kestirmek mümkün görünmese de, tefsirini 16 yıl gibi uzun bir sürede yazdırması, ders ortamında imla ettirmesi gibi koşullar göz önüne alındığında takınmış olduğu bu tavrı konusunda bizlere tefsirinin yazımında kıraatlara dair ne kadar titiz davrandığı fikrini vermektedir.

Mesela Kur'ân'ın farklı yerlerinde on üç defa geçen “رضوان” kelimesi Kays, Temîm, Ğaylân ve Bekr lehçesinde ötreli şekilde rudvânun olarak telaffuz edilirken, Hicâz lehçesinde ridvânun şeklinde söylenmektedir. Zeccac, ridvânun ve rudvânun okuyuşlarının, aynı manaya gelen iki lehçe/lugat olduğunu belirtmektedir.²⁹⁷

Konuyu özetlemek gerekirse, örneklerden de anlaşılacağı üzere, kelimelerin söyleniş biçimleri kabîle ve lehçelere göre değışiklik gösterse de bu değışimlerin anlama çoğu zaman etkisi olmamaktadır. Bu durum Kur'ân'a da yansımış ve sahih bir tarike dayanması şartıyla kabul görmüş ve okunagelmiştir. Nitekim genelde müfessirler özelde Zeccâc'ın Meânî'l-Kur'ân'ı incelendiğinde görülecektir ki eserlerini yazarken bu farklılıkların luğat kaynaklı olduğunu farkında olmakta ve eserlerinde de bu hususu göz önünde bulundurmaktadır.

2.2.4. MUZÂRAÂT HARFİNİN ESRELİ OKUNMASI VECHİ

Kelimelerin lehçeden lehçeye gösterdikleri farklılıklardan bir diğeri muzaraat harfinin esreli okunmasıdır. Muzari fiillerin başında bulunan muzaraat harfinin kesreli okunması şeklinde gerçekleşmektedir. Bu lehçeyi kullanan Arap kabîleleri örneğin نَنصر (nensuru) demek yerine bu kelimeyi نِنصر (ninsuru) olarak telaffuz etmektedirler.²⁹⁸ Bu tür okumalar Kur'ân-ı Kerîm kıraatında da yer almış fakat bu tür okumalar şaz kıraat kapsamında değerlendirilmiştir. Muzâraat harfini esreli

²⁹⁷ Zeccâc, I, 384-85, 486.

²⁹⁸ Küçükkalay, **Kur'ân Dili Arapça**, 176-177.

vech üzere okumayan ve lüğat olarak Kureyşliler'e en yakın lüğat olan Hicazlılar'ın lüğatı en fasih lehçe ve kıraat olarak kabul edilmiştir.²⁹⁹

Günümüz arap dünyasında hala kullanılagelen bu lehçe daha öncede değindiğimiz üzere Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok yerde kullanılmaktadır.³⁰⁰ Mesela تَبَيُّضٌ – تَبْيِضٌ³⁰² - تَبْيِضٌ³⁰¹ - نَسْتَعْمِينُ - نَسْتَعْمِينُ Bu örneklerde olduğu gibi. Bu luğatler fasih olarak kabul edilmemiş ve şaz olarak görülmüştür.³⁰³ Bu fiillerin esreli kullanımı lüğatlerde yaygın olmasına rağmen kıraat alanında yaygın değildir.³⁰⁴

Binaenaleyh müfessir olmasının yanında aynı zamanda dilbilimci olan Zeccac, arap luğatında ki bu lehçesel değişikliklere az da olsa yer vermektedir.

2.3. SESLER VE BİRBİRİNE ETKİLERİ

Bu başlık altında altında inceleyeceğimiz konu; birbirinin yerinde kullanılan harflerin lehçelere göre nasıl değişkenlik gösterdiği ile ilgilidir. Çoğunlukla yazıda gösterilme imkânı bulunmayan bu gibi farklılıklar genellikle Kur'an-ı Kerîm'in tilavetinde uygulanmıştır. Bir silsile kıraat imamının hangi usûle göre okuyorsa, kendinden sonrakilere de o şekilde nakletmesiyle oluşmuş ve bir sistem halini almıştır. Yine bu farklılıklar, arap luğatındaki kullanımlar üzerine bina edilmiştir.

Zeccac dilbilimci olması ve fonetik seslendirme biçimlerine ilgi duyması sebebiyle tefsirinde bu konulara yer vermiştir.

2.3.1. İDĞÂM

İdğam mahreç ve sıfat birliği yahut mahreç ve sıfat yakınlığı olan harflerden ilkinin ikincisine katılarak okunmasına denir. Mahreç ve sıfatları aynı (misleyn) veya mahreçleri aynı, sıfatları ayrı (mütecaniseyn), yahut mahreç ve/veya sıfatları yakın

²⁹⁹ Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, I, 141.

³⁰⁰ Küçükkalay, **Kur'ân Dili Arapça**, s. 177.

³⁰¹ Fatıha 1/5.

³⁰² Âl-i İmrân 3/106

³⁰³ Râcihî, **Lehecât**, s. 114-115.

³⁰⁴ Zeccâc I, 453; III, 94.

(mütekaribeyn) olan iki harften ilkinin ikinciye katılarak teleffuz edilmedisine idğam denir.³⁰⁵

İki harfin birbirine girdirilmesi anlamına gelen İdğam, kıraat imamlarının tamamından rivayet edilmiştir. Bununla rivayetlerdeki idğam sayısı farklılığı göz önüne alındığı zaman, idğam konusunda öne çıkan kıraat imamlarını şu şekilde sıralamak mümkündür. Ebû Amr b. ‘Alâ, Kisâî, Hamza, İbn Âmir ve Halef. İzhar uygulamasında ise İbn Kesîr, Nâfi‘, Ebû Ca‘fer, Âsım ve Ya’kûb’tur.³⁰⁶

Kıraat imamlarının izhar ve idğamı kullanmalarında yaşamış oldukları bölgelerdeki lehçelerin etkili olduğu bilinmekle birlikte; Kur’ân kıraatında esas olan bu okuyuşun lehçelerde vuku bulması değil, kıraat imamlarının idğam veya izharlı olarak bu okuyuşu rivâyet etmiş olmasıdır.³⁰⁷

İdğam temelde idğam-ı kebir ve idğam-ı sağır olmak üzere ikiye ayrılır. İdğamı kebir: seb’a imamlarından genellikle Ebû ‘Amr b. ‘Alâ’nın uyguladığı ve yan yana bulunan iki harften her ikisinin de harekeli olduğu idğam şeklidir. İdğam-ı sağır ise müdgâm olan birinci harfin sâkin, müdgâmün fih olan ikinci harfin de harekeli olduğu idğam şeklidir.³⁰⁸ Gelen harfin niteliğine göre çeşitleri olan idğam-ı sağır, Zeccâc’ın eserinde çokça yer verdiği bir uygulamadır.³⁰⁹

Zeccâc, mahreç ve sıfat yakınlığı veya benzerliğinden kaynaklı olarak bazen konuyu tahlil etmekte ve lehçeler arası farklılık olduğunu söylemektedir. Zeccac idğâmlı okuyuş için ismi tafdil (ecved, ahsen); idğamsız (izhar/tebyîn) için normal sigâ (ceyyid, hasen) kelimelerini kullanmaktadır.³¹⁰

Binaenaleyh idğam konusunda da görülüyorki genel olarak idğam olayıda fonetik bir mesele olup anlam üzerinde bir etkisi bulunmamaktadır.

³⁰⁵ Mehmet Ali Sarı, “İDĞAM”, **DİA**, XXI, 471.

³⁰⁶ İbn Mücâhid, **Seb’a**, s. 113-125; İbnü’l-Cezerî, **Neşr**, II, 2-21

³⁰⁷ Zeccâc, II,405.

³⁰⁸ İbn Mücâhid, **Seb’a**, s. 116;

³⁰⁹ Zeccâc, I, 85, 161, 290, 343, 398, 414; II, 65, 127, 129; III, 237, 312; IV, 24, 65, 80; V, 22, 133, 167, 203, 228, 299, 301.

³¹⁰ Zeccâc, III, 237.

2.3.2. İMÂLE

Tanım: Meyl kökünden türeyen ve “bir şeyi bir tarafa doğru eğmek, yatırmak, meyllettirmek” anlamına gelen imâle, sarf ve kıraat ilimlerinde “fethayı kesreye ve elifi yâ’ya yaklaştırarak seslendirmek” demektir.

İmale tamamen fonetik bir konu olup yazıda gösterilme imkânı olmayan müşafehe yoluyla elde edilebilen lügavi bir kullanımdır.

İmale ikiye ayrılır:

2.3.2.1. İmâle-i Kübrâ (İMÂLE-I ŞEDÎDE, BATH, MAHD, IDCÂ‘, KESR).

Fethanın kesreye, elifin “yâ”ya -tamamen çevrilmemesi kaydıyla- iyice yaklaştırılmasıdır.

2.3.2.2. İMÂLE-İ SUĞRÂ (İMÂLE-İ MUTAVASSITA)

Feth-i mutavassitle imâle-i kübrâ arası bir seslendirmedir ki buna “taklîl, beyne beyne, beyne’l-lafzateyn” de denir.³¹¹

Zeccâc, imâlesiz (tahkik vechiyle) okumanın, üstün ve eski lugat olduğunu belirtmekte ve Hicâzluların lehçesinin feth ile ; Temîm ve diğer Arapların ekserisinin lehçelerinin imâle ile olduğunu; ve hatta kendi döneminde Irak bölgesinde bulunan olan Arapların imâleli konuştuklarını beyan etmektedir.³¹²

Arap dilindeki bu farklı ses olayları ince bir şekilde tespit edilmiş, harf-hareke değişimi gibi sadece ses bazında olan değişiklik de kıraatlar içerisinde korunmuş ve bu şekilde rivâyet edilmiştir.

³¹¹ Sarı, Mehmet Ali, “İdğam”, **DİA**, XXII, 177

³¹² Zeccâc, I, 124, 170, 386; III, 298.

2.3.3. İŞMÂM

Sözlükte "birine bir şeyi koklatmak; kibirden dolayı başı yukarıda yürümek; bir şeyden yüz çevirmek" gibi anlamlarında kullanılan işmam, "vakf halinde ötre harekesini sessiz olarak dudakları uzatmak sûretiyle göstermek ve vakf sebebiyle meydana gelen sükûnu okuduktan sonra ötreyi belirtmek üzere dudakları ileriye doğru uzatmak" demektir. Maksat, üzerinde vakfedilirken kelimenin sakin hale gelen son harfinin harekesinin zamme olduğunu belirtmek, tilavet edeni aynı zamanda bakmak suretiyle dinleyen ve manayı takip etmek isteyen kişiler, mesela işitme özürülüler için kelimenin i'rabının ne olduğunu göstermektir. Fetha ve kesre ile arızı harekede, harekesi zamme de olsa cemi "mim"inde ve te'nis "ta"sında işmam yapılmaz.³¹³

Bizim kıraat ilmi özelinde ele alacağımız işmâm şekline gelince bütün şekilleri itibariyle 4 kısımdır:

خلط الحرف بالحرف (Harfin harfe işmamı): İşmam yapılacak Harfin sesinin başka bir sesine karıştırılması. الصراط kelimesinde bulunan ص harfinin ز harfine karıştırılarak okunması gibi. Burada okunan harf ne ص harfi ne ز harfidir. Sadece muşafehe yoluyla öğrenilmesi mümkün olan bir sestir.

خلط الحركة بالحركة (Harekenin harekeye işmamı): İşmam yapılacak olan harekenin sesinin başka bir hareke sesiyle karıştırılması demektir. قيل سيء gibi kelimelerde bulunan esre harekesinin ötreye doğru yapılan işmâmı gibi.

خلط الحركة بالسكون (Harekenin sukuna): İşmam yapılacak olan sukûnun harekeye doğru dudaklar ile işaret edilerek okunması. Yusuf sûresinde geçen لا تأمنا kelimesinde yapılan işmam gibi. Buradaki işmamın yapılışı ile ilgili olarak dudakların nasıl uzatılacağı ile iki görüş aktarılmıştır:

³¹³ Çollak Fatih, "İŞMAM", **DiA**, XXXV, 35

إِشْمَامٌ مَعَ الْإِدْغَامِ : İdğam yapma esnasında dudakları uzatmak,

إِشْمَامٌ بَعْدَ الْإِدْغَامِ : İdğam yaptıktan sonra dudakları uzatmak.³¹⁴

إِنْضِمَامُ الشَّفَتَيْنِ بَعْدَ السَّكُونِ : Bu kısım işmam, tecvîd kitaplarımızda da yer alan işmam şeklidir ki meddi ârız ile birlikte bize aktarılan işmam şekli de budur.³¹⁵

Örnek olarak قَالٌ fiilinin meçhul şekli قَوْلٌ iken, çeşitli i‘lallerden sonra قَيْلٌ şeklini almıştır. Kaynaklardan anladığımız kadarıyla Kureyş kabilesi ile Kinâne ve civarındaki bazı kabileler bunu قَيْلٌ şeklinde imâlesiz telaffuz ederken; Kays, U‘kayl, Esed ve yakın bölgelerde mevcut kabileler ise قَوْلٌ’deki ilk harfin dammesiyle ve قَيْلٌ şekline dönüştükten sonraki ilk harfin kesresini mezc ederek işmâm ile telaffuz etmektedirler.³¹⁶ Zeccac eserinde işmam konusunda revm tabirini de kullanmaktadır.³¹⁷ Durum böyle olunca Zeccâc bu vecihler arasında tercihe giderek *en fasih lehçenin* işmâm yapılmadan tahkîk şekliyle (قَيْلٌ , غَيْضٌ) diye okunması olduğunu; ancak dileyenin işmâm vechiye de kıraat edebileceğini belirtmektedir.³¹⁸

3. SARFÎ LEHÇE FARKLILIKLARI

Bu kısımda arap dilinde kullanılan kelimelerin, lehçelere göre yapısında meydana gelen değişiklikleri ele alacağız. Bu başlık altındaki kıraat farklılıklarını isimlerde ve fiillerde meydana gelen değişiklikler olarak iki kategoride ele alınacaktır.

İsimler başlığı altında 3 kısım bulunacaktır: mua’rrebler, zamirler ve semai masterlardır.

Fiiller başlığı ise müstakil bir başlık altında ele alınacaktır.

³¹⁴ İşmam’ın bu şekilde iki farklı okunuş şeklinde olduğunu 2011 yılında Merhûm üstâdım Abdullah Hatipoğlu beyfendiden öğrenmiştik.

³¹⁵ Emin Efendi, *Umdetü’l-hullân fi ma’rifeti zübdeti’l-irfân*, cemaziye’l-ahir 1387 h., Mektebetü’l-hanefiyye, Fatih-İstanbul, s.359

³¹⁶ Dimyâtî, *İthâf*, I, 378-379

³¹⁷ Zeccâc, a.g.e., I, 87.

³¹⁸ Zeccâc, a.g.e., I, 87; III, 55, 94-95; V, 200.

3.1. İSİMLERDE

İsimlerde olan kıraat farklılıklarını iki kısımda incelemek de mümkündür. Fakat meselenin daha güzel anlaşılması için muarrebler, zamirler, semâî masdarlar şeklinde 3 kısımda zikredeceğiz.

3.1.1. MUA'RREBLER

Diller arası kelime alışverişi için ıstılahta iktiraz kelimesi kullanılmaktadır. İktiraz, Dünya'daki her dilde bulunabilecek bir olgudur. Dolayısıyla Arap dilinde de bu tür kelimelere rastlamak mümkündür. Başka dillerden alınan kelimelerin bir kısmının girdikleri dilin ses özelliklerine büründüğü ve bazı değişikliklere uğrayarak yeni şekiller aldığı da bilinen bir husustur.³¹⁹ Zeccâc'ın tefsirinde bu konuya şöyle açıklık getirmektedir:

“Bu tür isimler Arapların diğer dillerden ödünç aldığı ucme (yabancı) kelimelerdir ve Araplar bu kelimeleri farklı şekillerde telaffuz etmişlerdir.”³²⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de kendisine yer bulmuş ve içersinde lehçeye özgü kıraat farklılığı bulunan ucme kelimelerden جبریل³²¹, ميكائيل³²², ابراهيم³²³, زكريا³²⁴ kelimelerini zikretmek mümkündür.

3.1.2. ZAMİRLER

Arap dilinde, zamirler de isim kapsamı içinde değerlendirilmekte olup, muttasıl ve munfasıl olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ucme kelimelerde olduğu gibi zamirlerin telaffuzu hususunda da lehçeler arasında farklılıklar bulunmaktadır.

³¹⁹ Tüccâr Zülfikar, “Dahîl”, **DİA**, VIII, 412-413.

³²⁰ Zeccâc, a.g.e., I, 180.

³²¹ Bakara 2/97, 98; Tahrim 66/4.

³²² Bakara 2/98.

³²³ Kur'ân'da otuz üç yerde geçen bir isimdir. Bunlardan bazıları: Bakara 2/124; Nisâ 4/125, 163; En'âm 6/161; Tevbe 9/114; İbrâhîm 14/35.

³²⁴ Kur'ân'da yedi yerde geçmektedir. Âl-i İmrân 3/37, 38; En'âm 6/85; Meryem 19/2, 7; Enbiyâ 21/89.

Bu lehçesel farklar tamamen fonetikle alakalı olup mana yönünden eksi veya artı yönde bir etkiye sahip olmamaktadır.³²⁵

Zeccâc zamirlerle ilgili konulara tefsirinde yer yer değinmiş, kıraat farklılığının geçtiği ilk yerde konuyu izah etmiştir.³²⁶

Hem muttasıl hem de munfasıl olarak kullanılabilen cemi müzekker gâib ve âkil هُم zamiri cümlede ref, nasb ve cer konumlarında gelebilmektedir. Kur'ân'da bütün i'rab şekilleriyle gelen zamir mushafta ilk olarak Fatihâ sûresinin yedinci âyetinde “عَلَيْهِمْ” şeklinde geçmektedir. Bu kelimeyle ilgili olarak on farklı okuyuş (lehçe) olduğu belirtilmektedir.³²⁷

عَلَيْهِمْ ve عَلَيْهِمْ , عَلَيْهِمْ , عَلَيْهِمْ , عَلَيْهِمْ , عَلَيْهِمْ bu okuyuşlardan bazılarıdır.³²⁸

Kıraat imamlarından Hamza ve Ya'kûb عَلَيْهِمْ şeklinde zamirin ötresiyle; Ebû Amr, Nâfi', Kisâî, Âsım, İbn Âmir ise عَلَيْهِمْ şeklinde okumuşlardır: bu okuyuşların ilki aynı zamanda Kureyş ve Hicâzlılara ait bir lehçe olup, onların güneyinde bulunan fasih Yemenlilerin kullandığı lehçedir; ikinci okuyuş ise Kays, Temîm ve Esed kabilelerinin lehçesidir. Yine bu kelime vasl halinde İbn Kesîr ve Ebû Ca'fer tarafından عَلَيْهِمْ şeklinde medli okunabilmekteyken; zamirdeki mîmden sonra cezimli bir harf geldiğinde, örneğin الْقَتَال عَلَيْهِمْ şeklinde, İbn Kesîr, Ebû Ca'fer, Âsım ve İbn Âmir tarafından mîmin ötresiyle okunmaktadır ki bu da Mekke ve Medînelilerin ve Esed oğullarının lehçesidir. Böyle cezimli bir harfin gelmesi durumunda Basra imamları Ebu A'mr ile Ya'kub el-Hadramî'nin okuyuşları ise عَلَيْهِمْ الْقَتَال şeklinde mim harfinin esresi, Kûfe imamlarından Hamza, Kisâî ve Halefû'l-Âşirin okuyuşları ise عَلَيْهِمْ الْقَتَال şeklinde zamirde bulunan “ha” harfinin ötresi ile dir.³²⁹

Zeccâc, söz konusu lehçe farklılıklarını arap dil mantığı içerisinde değerlendirmekte ve incelemektedir. Bu lehçelerden “*aleyhim*” şeklinde olanın en iyi

³²⁵ Muhaysin, *Kırâât*, I, 101-102.

³²⁶ Bakara 2/6 اِنَّ الدِّينَ كَفَرُوا سِوَا عَلِيْهِمْ ayetinde zamir ve hemzeteyn içtimai diye tabir ettiğimiz iki hemzenin buluşması durumunda meydana gelen farklılıkları aktarmıştır.

³²⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 145.

³²⁸ Zeccâc, a.g.e., I, 52; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 145.

³²⁹ Bennâ, *İthâf*, I, 365-368; Fârisî, *el-Hücce*, I, 60-61; İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 108-111; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 145-146; Râcihî, *Lehecât*, s. 165-166.

(ecved) olduğunu ve kurrânın çoğunluğunun da bu şekilde okuduğunu , bu sebeple bunu tercih ettiğini belirtmektedir.³³⁰ Zeccâc, zamirlerin lehçelere göre farklı okunuş tarzlarının tamamının Kur’ân olarak kıraat edilebilmesi için kıraat imamı tarafından okunmuş ve onlardan sahîh bir tarîkle nakledilmiş olmasının şart olduğunu burada da ortaya koymaktadır.³³¹

3.1.3. SEMÂÎ MASTARLAR

Semâî masdarlar isimlerin sarf bakımından semâ’a (araplardan işitilmeye) dayalı unsurlarından biri olarak kabul edilmektedirler. Mastarlarda zaman mefhumu bulunmadığı için isim olarak kabul edilmektedir.³³² Mezîd babların aksine sülâsî mastarların her biri semâîdir ve bunlarda kıyâsa mahal yoktur. Arap dilinin müntesipleri bunu nasıl kullanmışsa öyle kabul edilmektedir. Bundan dolayı aynı anlamı barındıran kelimeye âit sülâsî bir mastar, meşhur anlamının dışına çıkmaması kaydıyla kabileler arası farklı şekillerde telaffuz edilebilmektedir. Dolayısıyla bu telaffuz değişiminin temelinde de lehçelerin kendine özgü tercihi bulunmaktadır.³³³

Zeccâc, Abdullah b. Ömer’in başından şöyle bir hadisenin geçtiğini zikretmektedir: “Ben Hz. Peygamber’e [Rûm sûresinin 54. Âyetini] **اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِّنْ ضَعْفٍ** şeklinde fethalı okudum. Hz. Peygamber ise bana **ضَعْفٍ** şeklinde ötre ile okuttu.”³³⁴ Atiyye b. Kays(ö. 121/739) da aynı âyeti Abdullah b. Ömer’e âyeti fetha ile **ضَعْفٍ** şeklinde okumuş; Abdullah b. Ömer de başından geçen mezkûr hadiseyi zikrederek Atiyye’ye **ضَعْفٍ** şeklinde ötreli şekilde okutmuştur.³³⁵

Bu iki kelimedeki hareke değişikliğini, Zeccac lehçeye özgü bir değişim olarak değerlendirmiş ve tercihini **ضَعْفٍ** okuyuşundan yana kullanmıştır.³³⁶

³³⁰ Zeccâc, I, 51, 53.

³³¹ Zeccâc, I, 51.

³³² Dekar, *Kavâidü'l-Arabiyye*, s. 450.

³³³ Dağ, *Gelenek*, s. 62-63.

³³⁴ Zeccâc, IV, 191. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 58; Tirmizî, el-Kırâât 4; Ebû Dâvud, Hurûf ve'l-kırâât I.

³³⁵ Zeccâc, IV, 191.

³³⁶ Zeccâc, IV, 191.

Görüldüğü üzere Zeccâc'ın tefsirinde anlam üzerinde etkisi olmasa dahi bu farklılıklar zikredilmekte ve bunlar çoğunlukla tefsirle ilişkisi olduğundan dolayı değil; Kur'ân bakımından tilâvet değerinin fasih, efsah olması noktasında Arap dili bakımından tespiti ve sahih kıraatlara uygun olup olmaması cihetiyle ele alınmaktadır.

3.2. FİİLLERDE

Arap dilinde mezid fiiller, dil içerisinde belli bir kıyas mantığı içerisinde formüle edilebilirken, sülasi mücerred fiiller ise toplam altı babda toplanmakta ve belli bir sistem üzere formüle edilememektedir. Bu sülasi mücerredler tamamen Araplardan işitilmeye bağlıdır ve semaidir. Sülasi mücerred fiiller lehçeler arasında farklılık göstermektedir.³³⁷

Sahih Kıraatlar içinde bazı sülâsî fiiller, bir lehçeye göre birinci bابتan gelirken, diğerine göre farklı bâblarda gelebilmektedir.³³⁸ Bu durumda, kıraat imamlarından nakledilen diğer lugavî kıraatlerde olduğu gibi, lehçelerde okuyuş farklılıkları ortaya çıkmakta; bununla birlikte kelimenin anlamında bir değişim meydana gelmemektedir.³³⁹

Örneğin “ يَعْكُفُونَ ” kelimesini³⁴⁰Hamza ve Kisâî يَعْمِكُفُونَ şeklinde esreli; İbn Kesîr, Nâfi', Âsım, İbn Âmir ve Ebû Amr ise يَعْكُفُونَ şeklinde ötreli okumuşlardır.³⁴¹

Bu şekildeki kelimelerin anlamda bir etki etmeyip ; sadece okuyuşta değişikliğe sebep olmasından dolayı Zeccâc genel olarak kelimenin her iki şekilde geldiği babı zikredip geçmektedir³⁴²

Yukarıda verdiğimiz örnekte görüleceği üzere Zeccac lehçe farklılıklarında kaynaklanan bu farklara, anlamda bir etkiye sahip olmadıklarından dolayı yer yer değinmekte, Bazen de değinmeden geçmektedir.

³³⁷ Sülâsî babların lehçe boyutlarıyla ilgili bilgi için bk. Sâliha Râşid Ğanîm Âl-i Ğanîm, *el-Lehecât fi'l-Kitâbi li-Sibeveyh esvâten ve bünyeten*, Mekke: Camiatü Ümmi'l-Kurâ, 1402, 297-313.

³³⁸ Kur'ân'daki böyle kelimeler için bk. Muhaysin, *Kırâât*, I, 224-232; Enîs, *Lehecât*, s. 149-150.

³³⁹ Enîs, *Lehecât*, s. 146-147; Râcihî, *Lehecât*, s. 169-170; Dağ, *Gelenek*, s. 62.

³⁴⁰ A'râf 7/138.

³⁴¹ İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 292.

³⁴² Zeccâc, I, 140, 207, 345, 397; II, 47, 371; III, 26, 181; IV, 47.

4. NAHVÎ LEHÇE FARKLILIKLARI

Arap dilinde bulunan kelimelerin fonetik yapısı üzerinde, lehçelerin etkisine ilaveten bu bölümde ise, kıraatlar özelinde cümlelerin irabi yapısı üzerinde meydana gelen değişimleri ele alacağız. Buradaki irabi değişimler bazen lehçelerin kendine özgü bir cümle yapısı olabilmekte bazen de anlam aynı olmakla birlikte farklı bir irabi terkip olabilmektedir.³⁴³

Nahvî lehçe farklılıkları çok yönlü olup biz bu başlık altında biz mâ-i nafiyenin i' mal ve ihmalini, tensiye kelimeleri ve cins isimlerin müzekker ya da müennes kabul edilmesi konularını ele alacağız.

4.1. MÂ-İ NÂFIYE ما النافية

Kuranı Kerimde ma-i nafiye kalıbı çoğunlukla merfu bir isim ve başına ba harfi cerri getirilerek kullanılmaktadır.³⁴⁴ ما عَمُرُو بَقَائِمَ - لَيْسَ عَمُرُو بَقَائِمَ gibi.

Bazen haberin başındaki harfi cerrin hazfi ile haber olan kısmın mansub olarak gelmeside mümkündür.örneğin(ما عَمُرُو قَائِمًا)

Kur'ân-ı Kerîm'de bâ harf-i cerrinin olmadığı cümle kalıbıyla gelen ve kendisinde kıraat ihtilafı olan iki yer bulunmaktadır. Yûsuf sûresindeki “ مَا هَذَا بَشَرًا ” ve Mücâdele sûresindeki “ مَا هُنَّ أُمَّهَاتِنَّم ” âyetleridir.³⁴⁵ Kıraat imamlarının tamamına yakını, ma'nın haberini mansub okumaktadır.³⁴⁶

Zeccâc, söz konusu değişikliğin anlam açısından bir farklılığa sebep olmamasından dolayı, konuyu Kur'ân'da ilk geçtiği yer olan Yûsuf sûresinde ele almakta; Mücâdele sûresinde ise ele almamaktadırlar.

³⁴³ Nahivde lehçenin boyutuyla ilgili bilgiler için bk. Abdullah b. Abdurrahman b. Sa'du'l-İyâf, *el-Lehecâtü'l-Arabiyyeti fî kitâbi Sîbeveyh -dirâse nahviyye-*, Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 2002, s. 275-337; Râcihî, *Lehecât*, s. 178-193; Enîs, *Lehecât*, s. 73-76.

³⁴⁴ Hûd 11/29; İbrâhîm 14/22; Şuara 26/114.

³⁴⁵ Yûsuf 12/31; Mücâdele 58/2.

³⁴⁶ Taberî, XIII, 140; İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 628; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, V, 304; VIII, 231.

Âyetteki *mâ*'nın *leyse* menzilesinde olduğunu Sîbeveyh ve Halîl'e ittibaen belirten Zeccâc, kadîm Hicâzlıların lugatinin en güzel lehçe olduğunu ifade etmektedir. Binaenaleyh âyetteki beşer kelimesinin merfu olarak (*beşerun*) okunacağı şeklindeki bir iddiayı ve en kuvvetli vechin Necdlilere ve Temimlilere ait olduğu söylemini de hata (ğalat) olarak nitelemektedir³⁴⁷

Buna ilaveten Zeccâc, Mücâdele âyetindeki farklı vecihlerin tamamını yok sayarak مَا هُنَّ أُمَّهَاتُهُمْ (kadınları, onların anaları değildir) şeklindeki kıraatte icmâ olduğunu söylemekte ve bu icmâyı, savunduğu görüşün diğer bir delili olarak sunmaktadır³⁴⁸

4.2. TE'KİT İÇİN KULLANILAN İNNE إِنَّ لِلتَّأَكِيدِ

Arap dilinde ismini nasb, haberini ref eden harfler vardır ve bunlardan bir tanesi de إِنَّ dir. Kendisinden sonraki kelimedede nasb işlemi yapan bu harf daha sonra ise haber olmak üzere ref' i'râbı gerektirir. Bu i'rab ise her zaman görünür bir şekilde olmayabilir. Mesela Tâhâ sûresinde geçmekte olan إِنَّ هَذَا لَسَاجِرَانِ âyeti³⁴⁹ kıraat imamlarından gelen rivâyetlerde tarafından farklı şekillerde okunmaktadır. Bu konuda âyette kıraat vecihleri şöyledir:

a. إِنَّ هَذَا / *inne hâzâni* veçhi ki bunu İmam Nâfi', İbn 'Âmir, 'Âsım'ın birinci râvîsi Ebû Bekr Şu'be, Hamza, Kisâî, Ebû Ca'fer, Yakup, Halef'in okumuş olduğu vecih.

b. إِنَّ هَذَا / *in hâzâni* kırâtı ki, bunu da 'Âsım'ın ikinci râvîsi Hafs, ve şaz kıraatlerden İbn Muhaysin okumaktadır.³⁵⁰

Bu âyet-i kerîme Zeccâc tarafından dilbilgisi açısından tevcihi en zor ve sıkıntılı âyetlerden biri kabul edilmektedir.³⁵¹

³⁴⁷ Zeccâc, III, 106.

³⁴⁸ Zeccâc, III, 106.

³⁴⁹ Tâhâ 20/63.

³⁵⁰ İbnü'l-Mücâhid, es-Seb'a, s. 419; İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, II, 320-321.

³⁵¹ Zeccâc, a.g.e. III, 361.

Âyet-i kerîmede geçen kıraat farklılıklarının izahatına gelince bir kaç yönden açıklamak mümkündür. Ancak bu kısımlardan Zeccâc'ın tercih ettiği görüş şöyledir;

*În hâzâni okuyanlara göre bu kıraati benimseyenlerce “in” kelimesi, te'kit için olan “inne”den tahfif edilen ve böylece amillikten düşürülendir. Dolayısıyla “hâzeyni” şekliyle lafzen mansûb okunması ile ilgili gerekli durum ortadan kalkmıştır.*³⁵²

Arap lehçelerinin büyük bir çoğunluğunda yaygın olan kullanım şekli نْ tahfiflendiğinde amel ettirilmemesi olup Kur'ân'da pek çok âyette bu şekliyle gelmiştir.³⁵³ Çünkü “in”, “inne”den tahfif edilince, sonrasının ibtidaiye olmak üzere merfu olması uygun düşer. Sahih bir nakille gelen, hiçbir zorlamaya gidilmeksizin mushaf hattına da uyması ve lehçelerde/dilde karşılığının olması sebebiyle bu kıraat rivâyet edilmiştir. Zeccâc da, İmam Halîl b. Ahmed'in de âyeti kerîmeyi bu şekilde iraplandığı ve kendisinin de bu görüşte olduğu, yine bu kıraati tercih ettiğini ifade etmektedir.³⁵⁴

4.3. TEZKİR TE'NİS

Arapça dil kurallarında lafızlar arasında müzekkerlik ve müenneslik şeklinde bir uyum da gözetilmektedir. Bu uyum lehçelere göre bazen değişiklik arz edebilmekte olup müennes olarak kullanılan kelime hakîkî müennes olmayan bir eşya hakkında kullanılırsa bu durumda dil alimlerince tezkir ve te'nîsi caiz görülmüştür. Örneğin “hurma kütüğü” anlamında kullanılan نخل kelimesi kur'an'da farklı kullanımı olan kelimelerden birisidir. Kamer sûresinde geçmekte olan ile³⁵⁵ Hakka sûresinde geçmekte olan aynı lafız farklı itibarlar ile mulâhaza edilmiştir.³⁵⁶ Kamer sûresinde geçen كَانَهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ müzekker olarak düşünülmüş iken Hakka sûresinde geçen كَانَهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ şeklide müennes olarak düşünülmüştür.

³⁵² Zeccâc, a.g.e., III, 361.

³⁵³ Daha fazla misal için bkz. A'râf 7/102; Yâsîn 36/32; Şuarâ 26/186; Târik 86/4.

³⁵⁴ Zeccâc, a.g.e., III, 364.

³⁵⁵ Kamer 53/20.

³⁵⁶ Hakka 69/7.

Bakara sûresinde geçmekte olan *لَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ* ayetinde³⁵⁷ fiilin te'nis ve tezkiri ile de okunmuştur.³⁵⁸

II. ANLAMI ETKİLEYEN KIRAAT FARKLILIKLARI

Kıraat farklılıkları kelimelerin yapısında değişiklik meydana getirir. Bu değişikliğin manaya etki etmesi ve manayı etkilememesi itibariyle iki kısımda incelenmesi uygun olacaktır. Zira her farklılığın manayı etkilemesi düşünülemez. Manayı etkileyen farklılıklar da isimde ve fiilde olan farklılıklar şekliyle iki ana başlık altında ele alınacaktır.

4.1.SARF AÇISINDAN KIRAAT VECİHLERİ

Bu başlık altında ele alacağımız konu içerik bakımından ferş³⁵⁹ farklılıkları olarak değerlendirilir. Örnek verecek olursak Bakara sûresi, A'raf ve Nûh sûrelerinde³⁶⁰ geçmekte olan *خطيتته* (hatîetühü) kelimesi *خطيئاته* (hatîâtuhu) şeklinde âyetlerde müfret ve cemi' olarak her iki kıraat ile okunabilirken; aynı kelimenin Nisâ ve Şu'arâ sûrelerindeki³⁶¹ âyetlerde sadece biriyle okunmakta olduğunu görüyoruz.³⁶² Görüldüğü üzere bu farklılıklar sarf ve nahv kurallarının gerektirmiş olduğu kurallar gereği değişmemiştir. Bu şekilde olan kıraat değişiklikleri sadece rivâyet kaynaklı bir değişikliktir. Şimdi bu değişikliklerin Zeccac'ın tefsirindeki veriler üzerinden sarf ve nahivle ilgili okumalar şeklinde iki ana üst başlıkta ve sonrasında alt başlıklarda ele almaya gayret edeceğiz.

Kelimedeki sarfî bir değişikliğin cümlenin yapısında ve anlamında bir değişikliğe sebebiyeti âşikardır. Aslına bakılırsa sarf ve nahv gibi etle tırnak misali birbirinden ayrılamayacak şekilde birbirini tamamlayan iki ilmi farklı katagorilerde incelemek ne kadar zor olsa da konuyu elden geldiği kadar anlaşılır kılmak için tasnif yapmaya çalışacağız.

³⁵⁷ Bakara 2/48

³⁵⁸ İbn Mücâhid, *es-Seb'â*, s.154;

³⁵⁹ Kurala bağlı olmayan farklılıklar

³⁶⁰ Bakara 2/81, A'raf 7/161 ve Nûh 71/

³⁶¹ Nisâ 4/112; Şu'arâ 26/82.

³⁶² Dağ, Gelenek, s. 65.

Bilindiği üzere sarf ilmi kelimelerin iştikâkını (türemesini) konu edinen ve kelimenin yapı ve bünyesiyle (harekât ve sekenât) ilgilenen dilbilgisi alanıdır.³⁶³ Bu açılardan kelimeler üzerinde olan değişikliklerin bazı yönleriyle manâya olan etkilerinden dolayı kıraat ilminden bağımsız olarak düşünülmesi mümkün değildir. Kelime baz alındığında ise akla isim fiil ve harf geldiğinden tasnifi de bunlar üzerinden değerlendireceğiz. Yalnız bu tasnif esnasında kıraat materyallerinin çok olması hasebiyle kapsayıcı örnekler üzerinden genel birikimi yansıtmaya gayret edeceğiz.

4.2. İSME DAİR KIRAAT VECİHLERİ

İsim; kelimenin kendi yapısı itibariyle zamanla bağı genellikle kurulamayan ve insan, hayvan, bitki, cansız nesne veya bir anlamı, bir işin bizzat kendisini gösteren *kelime* olarak tarif edilmektedir.³⁶⁴ İsim müştak (bir kaynak (fiil veya mastar) esas alınarak türetilen) ve camit (bir müsemmaya bizzat isim olarak verilen) olmak üzere iki başlık altında incelenir.³⁶⁵ Bizler konumuzla ilgisi bakımından ism-i fail ve isimlerin müfred-cem' okunmasıyla ilgili olan kıraat vecihlerine yer vermeye gayret edeceğiz. Bu kıraatler genel itibariyle anlam üzerinde etkisi gözlemlenen okuyuş farklılıklarıdır. Bu anlam farklılıkları bizleri birbirlerinden tamamen farklı manaları ihtiva etme vehmine sevketmemelidir. Bu mana farklılıkları genelde anlama zenginlik katması veya kelimelerin başka bir yönüne ışık tutması olarak müşahede edilir.

4.2.1. İSM-İ FÂİL

Kıraat birikimini gözden geçirdiğimizde okuyuş farklılıklarından birinin *ism-i fâil*; diğerinin ise câmit isim سحر (sihr) - ساحر (sâhir) , sıfat-ı müşebbehe (زَكْمِيَّة - زَاكْمِيَّة), mübalağalı ism-i fâil (سَحَّارٌ - سَحَّارٌ) veya ism-i mef'ûl (محصنات محصنات)

³⁶⁴ Mustafa el-Ğalâyînî, Câmi' u' d-Durûsi'l-Arabiyye, thk. Ali Süleymân, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle en-Nâşirîn, 2010, s. 22;

³⁶⁵ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf*, İstanbul: İFAV, 2001, s. 82

şeklinde rivâyet edildiğini görmekteyiz. Arapça’da sarfla ilgili kelime çeşitleri, anlam bağlamında kendine özgü niteliklere sahip yapılardır.³⁶⁶

Mesela حمئة (hemietin) kelimesine baktığımızda bu kelime “balçık”, “kara balçık” ve “batak” anlamlarına gelmektedir. Mesela “kuyuyu balçıktan temizledim” anlamında حمئت البئر (hame’tü’l-bi’re) ifadesi kullanılır. Yine “kuyuyu balçıkla/çamurla doldurdum” anlamında da أحمتها (ahme’tühâ) ifadesi kullanılmaktadır.³⁶⁷ Buna göre “Güneş sanki kara balçıklı bir pınara batar vaziyetteydi”³⁶⁸ şeklinde bir anlam anlaşılmaktadır.³⁶⁹ Zeccâc, balçık kelimesiyle ve sıcaklık anlamında kullanılan iki farklı kelimenin bir arada olabileceğine dikkat çekerek, dolayısıyla her iki kıraatteki anlamları cem etmektedir.³⁷⁰ Ancak Zeccac’ın açık bir şekilde tercihini belirtmese de ifadelerinden onun, her iki mana ve kıraati uygun bulduğunu anlayabiliriz. Ancak âyetin irabını *hâmiyetin* (sıcak) kelimesi üzerinden vermesi; yine حمئة (hemietin) kıraatini ise ويقراً حمئة بالهمزة (*hemzeli olarak hemietin şeklinde de okunur*) şeklinde ikinci planda zikretmesinden حامية (hâmiyetin) kıraatine öncelik verdiği şeklinde³⁷¹ yorumlamak mümkün olur kanaatindeyim.

Başka bir örnek verecek olursak Al-i İmran suresinde geçen (مسومين) “müsevvin” kelimesini³⁷² İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, ‘Âsım ve Ya’kûb tarafından ism-i fâil olarak *müsevvinîn* olarak okumuş; Nâfi‘, Hamza, Kisâi ve İbn Âmir tarafından da ism-i mef’ûl olarak *müsevvinîn* rivâyetiyle okumuşlardır.³⁷³ Bu kelime (سومة) “sevmetün” kökünden gelir ve *nişân*, *işâret*, *alâmet* anlamlarına gelir. Bu ayette mü’minlere yardıma gelecekleri vaad edilen meleklerin alametli/işaretli olacaklarını

³⁶⁶ Muhaysin, Kırâât, I, 503-514

³⁶⁷ Meânî, III, 308.

³⁶⁸ Kehf 18/68

³⁶⁹ Zeccâc, a.g.e. , III, 308.

³⁷⁰ Zeccâc, a.g.e. , III, 308.

³⁷¹ Meânî, III, 308.

³⁷² Âl-i İmrân 3/125.

³⁷³ Zeccâc, a.g.e. , I, 467; İbn Mücâhid, es-Seb‘a, s. 216; İbnü’l-Cezerî, Neşr, II, 242; Dimyâtî, İthâf, I, 487.

haber vermektedir. Zeccâc'dan öğrendiğimiz kadarıyla mü'minlere yardım gelen bu melekler yün giyimli, sarıklı veya bunun gibi bir şeyi işaret/nişan olarak taşırlar.³⁷⁴ Bu işaretleri koyanın kim olduğu kıraatlardaki lafızlardan kaynaklanan anlam farklılıklarına göre değişir.

Kelimenin ism-i mef'ul (müsevmin) olarak okunduğu kıraatlara göre ayetin manası “Allah tarafından nişanlanmış beş bin melek” şeklinde olurken; ism-i fâil (müsevmin) olarak okunduğu kıraatlara göre mana “atlarını (bineklerini) nişanlamış beş bin melek” şeklinde olur. Zeccâc bu ayette, meleklerin kendi atlarını bizzat nişanladıkları manasına da dikkat çekmiştir.³⁷⁵ Zeccâc bu iki kıraat arasında herhangi bir tercih yapmamıştır.

4.2.2. MÜFRET – CEM‘ FARKLILIĞI

Kur’an –ı Kerim kıraatleri arasında farklılıkların görüldüğü diğer bir bölüm de kelimenin müfred veya cem‘ olarak okunmasıdır. Bu lafızların cemi okunması da cemi müennes salim şeklinde elif-ta ile cemi yapılan şekilde veya cem‘i mükesser olarak okunması açısından farklılık göstermektedir. Ancak bu farklılıklar çoğu zaman anlam açısından farklılık göstermemektedir, hatta kelimenin müfred okunduğu yerlerde bile kelimedden cins isminin kastedildiği düşünülerek manada değişiklik görülmemiştir.³⁷⁶

Bakara sûresindeki كل أمن بالله وملئكته وكتبه³⁷⁷ cümlesindeki³⁷⁷ كتبه kelimesini Nâfi‘, İbn-i Kesîr, Âsım’ın râvîsi Hafs, Ebû Amr ve İbn Âmir كُتِبَ (kütübîhi) şeklinde cem‘i olarak; Kisâi, Hamza, Âsım’ın râvîsi Ebû Bekr ve Halef tarafından da müfred olarak كتابه kitâbihî şeklinde okudukları rivâyet edilmiştir.³⁷⁸

Zeccac kıraat farklılığını aktarırken bu konuda bir tercihte bulunmamıştır.³⁷⁹

³⁷⁴ Zeccâc, a.g.e., I, s. 467.

³⁷⁵ Zeccâc, a.g.e., c. I, s.467.

³⁷⁶ Cins isim, lafzı müfred olmakla birlikte o isim altında bulunan her şeyi kapsayacak umûmî kelimedir. Örneğin “الريح” kelimesi lafız olarak müfred olsa da, rüzgâr cinsinden olan her şeyi içine alan bir kelime olarak (cins) kullanılabilir.

³⁷⁷ Bakara 2/285.

³⁷⁸ İbn Mücâhid, es-Seb‘a, s. 195-196

³⁷⁹ Zeccâc, I, 368-369

4.3.FİİL İLE ALAKALI KIRAAT VECİHLERİ

Kıraat farklılıkları içerisinde anlama etkisi bakımından en fazla olan değişiklik fiil yoluyla olan değişikliktir. Lehçe bakımından Arap dili çok zengin bir dil olması hasebiyle fiil değişikliği de çoktur. Fiillerin üçlü (sülâsî) ve dördlü (rubâî) olması anlama farklı manaları kazandırmıştır. Yine bir fiilin malum fiil (etken fiil), meçhul fiil (edilgen fiil) olarak kullanılması veya isnat edilmiş olduğu öznelere (birinci şahıs-ikinci şahıs-üçüncü şahıs) itibarla anlam değişikliğine uğraması da kelimenin bize ifade ettiği değişikliklerdendir.

Örnek olarak Bakara suresinde yer alan يعلمون³⁸⁰ kelimesinde meydana gelen ve baş tarafta bulunan muzâraat harfi “ya” harfinin “ta” harfine çevrilmesi yönünde yapılan değişikliğin, kelimenin yapısında köklü bir değişiklik yapmasa da fiilin isnadı açısından farklılık meydana getirmiştir. Muzarâat harfi ya harfi olduğunda fiilin isnadı üçüncü çoğul şahsa, ta olduğunda ise ikinci çoğul şahsa yapılması anlamına gelir.

Fiil alanında yapılan değişiklikleri kategorilere ayırmamız gerekirse bir kaç şekilde sıralamamız mümkündür:

Sülâsî - Rubâî fiiller,

Ma'lum – Meçhul fiiller,

Müfret – Tesniye – Cemi' fiiller,

Talep – Haber ifade eden fiiller.

4.3.1. SÜLÂSÎ - RUBÂÎ FİİLLER

Fiiller kıraat rivâyetlerinde “Sülâsî” ve “Rubâî” olması, anlam itibariyle de bir takım değişiklikler ifade etmiştir. Örneğin mücerret kökten fil lazım fiil iken, aynı fiil başka bir mezit bâba aktarılırsa müteaddi olur. Yine bir mef'ule müteaddi olan fiil, başka bir bâba aktarılması durumunda iki mef'ule müteaddi olabilmektedir. Bazen de

³⁸⁰ Bakara 2/144.

bunun tam tersi olarak muteaddi olan mücerret kalıbındaki fiil başka babda olan fiil kalıbına aktarılmakla lazım fiile dönüşebilmektedir.

Örnek olarak Bakara sûresinde geçmekte olan ³⁸¹وإذ وعدنا موسى kelimesi hem mezt hem de mücerret olmak üzere iki şekilde de okunan rivâyetle gelmiştir. Mücerret olduğunda müşâreket manası olmaksızın müteaddi fiil manası ifade ederken, mezt olan babta olduğunda müşareket manası ifade etmiştir.

4.3.2. FİİLİN MALUM-MECHÛL OKUNMASI

Arap dil yapısında fiilî cümlelerin yapısındaki fiil ya ma'lum (etken fiil) ya da meçhul (edilgen) bir formda kullanılmaktadır. Ma'lum fiil cümlesinin içerisindeki fiil malum bir şekilde olup fail âşıkâr veya mukadder olabilir. Meçhul fiil cümlesinde ise fiil meçhul (edilgen fiil) formda kullanılmakta, aslında mef'ul olan lafız ise fâil hazfedildikten sonra irabını alarak cümlede nâib-i fâil olarak görev almaktadır.

Böylelikle fâilin belirli ve cümlede mezkûr olduğu fiile *malûm fiil*; zıkr olunmayan fiile ise *meçhul* fiil olarak ismi verilmektedir.

Kıraat ilmi içinde mâzî ve muzârî fiillerin ma'lûm ve meçhul okunması (تَرْجُوعُونَ) fiilinin تَرْجُوعُونَ şeklinde³⁸², نَزَّلَ fiilinin نَزَّلَ şeklinde meçhul okunması farklılığı gibi³⁸³ oldukça önemli bir yere sahiptir. Fiilin malum ve meçhul yapısı, haliyle âyetlerin anlamlarını doğrudan etkilemekte; dil bilgisinin verdiği imkânın sınırlarına göre yapılan tevillerin yönü değişebilmektedir.

4.3.3. FİİLİN FARKLI BABLARDA OKUNMASI

Zeccâc'ın Bakara sûresindeki bir ayet pasajında geçen ve sülâsî kökten gelen يَطَّهَّرْنَ kelimesini يَطَّهَّرْنَ şeklinde mezt babdan okunması da bunun örneğidir.³⁸⁴ Burada failler çoğul kadınlar olması bakımından her hangi değişiklik olmamış, iki fiilde de isnad edilen fail çoğul kadınlar.³⁸⁵ Mücerret olan fiilde kelimenin anlamını az temizlik

³⁸¹ Bakara 2/51

³⁸² Bakara 2/281.

³⁸³ Nisa 4/140.

³⁸⁴ Bakara 2/222.

³⁸⁵ Zeccâc, a.g.e., c.I, s.297

(buradaki az temizliği kadınların adet vaktinin bitmesi) anlaşılmış, mezeit olan vecihten ise sadece bu vaktin bitmesi anlamı değil aynı zamanda gusül olarak tertemiz olması anlamı çıkarılmıştır.³⁸⁶

SONUÇ

Ebû İshâk İbrâhim bin Sırrî ez-Zeccâc hicrî III. asır ile IV. asır döneminde yaşamış önde gelen dilbilimcilerdendir. Aslen Bağdatlı olan Zeccâc Kûfe ekolünden Sa'leb'in ilim meclisinde bulunmuş daha sonra Basra ekolünden Müberred'in meclisine katılması sûretiyle her iki ekolün birikimini kendisinde toplamış, zamanının kendisinden söz ettiği ve kaynak gösterdiği alimler arasında yerini almıştır. Asıl mesleği cam işiyken daha sonradan ilme merak sarıp ilim halkalarına katılmaya karar vermiştir. Kendisinde mevcut arapça dilbilgisini Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılabilmesi konusunda için gayret göstermiştir.

Çalışmamızda ilk bölümde Kıraat-Kur'ân kelimelerini ilmi açıdan ilişkisini açıklamaya, aralarındaki kuvvetli bağa ve oluşum evrelerine kısaca değindik. Kıraat ilminde kullanılan tabirler hakkında izahatlar yaptık.

İkinci bölümde Zeccâc'ın şahsî hayatı, ilim hayatı ve Meânî tefsîrini anlatmaya, ulaşabildiğimiz eserlerini sıralamaya gayret ettik. Bu vesileyle meseleyle ilgili olduğu için kıraat hakkında mücmel bilgiler vermeye çalıştık.

Son bölümde ise kullanmış olduğu argümanlar içinde kıraat rivayetlerini incelemeye, misal vererek izahına çalıştık.

Zeccâc'ın Meânî'l-Kur'ân tefsiri ile ilgili bütün kıraat rivayetlerine değinmediğini, sadece kendisine ulaşan rivâyetler ile yetindiğini tespit ettik. Bazı ayetlerin tefsirinde mütevâtir kıraatlar yerine şaz kıraatları kullandığını gördük. Buna sebep olarak da zikredilen kıraat vechinin Arap dil kurallarına uygunluğunu savunmuştur. Mütevâtir kıraatlar arasında da bir rivâyeti diğer rivâyete tercih etmek sûretiyle rivâyetler arasında bir ayrıma gittiğini söylemek mümkündür.

Zeccâc'ın Meânî'l-Kur'ân tefsiri üzerine daha sonraki yapılacak olan çalışmalarda Meânî'l-Kur'ân tefsirinde kullanılan kıraat rivâyetleri ele alınıp kaynağı ve bu kaynakların oluşum süreciyle alâkalı bir çalışma yapılması Meânî'l-Kur'ân tefsirinde yapılan çalışmalara katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Abdubâki, Muhammed Fuâd, Mu'cemü'l-Müfheres, Dâru'l-Kütüb'il-Mısriyye, Kâhire, t.1364 h.

Abdulfettâh Abdülgani el-Kâdî, el-Büdûru'z-Zâhira fi'l-Kırâati'l-Aşri'l-Mütevâtira min Tarîkı'ş-Şâtibiyyeti ve'd-Dürra, Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, 1. Baskı, Dimeşk 2007

Adıgüzel, Mehmet, İmam Nâfi ve Kırâatının Özellikleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Erzurum ts.,

Akdemir Mustafa Atilla, Hamid b. Abdülfettahel-Pâlûvi, hayatı, ilmi şahsiyeti, eserleri ve Zübdetü'l-İrfân adlı eserinin metodolojik tanıtımı ve tahkiki, Yayınlanmamış Doktora tezi., İstanbul-1999,

Altıkulaç, Tayyar “Hamza b. Habib” DİA.XV

Altıkulaç, Tayyar “Kisâi” DİA. XXVI

Bağdâdî İbrâhim Paşa, Hediyetü'l-Ârifin ve Esmâü'l-Müellefin ve Âsâru'l-Müellifin, Dar'u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî Beyrut, 1951'de istanbulda yapılan ofset baskı
Birişik Abdülhamit, “Kur'an” maddesi, DİA. C.XXVI, İstanbul,2002,

Birişik Abdülhamit, Kırâat ilmi ve Tarihi, Emin Yay., Bursa -2004

Bulut Ali, “Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'an'ı”, Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü, edit. Bilal Gökçır vd., İlim Yayma Vakfı Yay., 2009

Bulut Cabir, Mütevâtir ve Meşhur Kırâat İmamları, dnş Mehmet Altuntaş, basılmamış yüksek lisans tezi Yozgat 2015

Cübrân Mesud, er-Râid, Dâru'l-İlm, Beyrut, 2005

Çörtü Mustafa Meral, Arapça Dilbilgisi Sarf, İstanbul: İFAV, 2001, s. 82

Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa İbn Mücâhid, Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâât, tahk: Şevki Dayf, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1972

Ebu Bekir Muhammed bin Hasen ez-Zebîdî el-Endelûsî "Tabakâtu'n-Nahviyyîn" thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, nşr. Dâru'l-Meârif, 1119-Kahire, s.111-112

Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-'Abbâs b. Mücâhid el- Bağdâdî, Kitabu's-Seb'a fi'l-Kırâât (nşr. Şevkî Dayf), Dâru'l-Maârif, Kahire -1400/1981, 3.baskı

ed-Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed b. Abdi'l-ğani, İthâfuFudalai'l-Beşer fi'IKırâati'l-Erbea Aşer, C.I, Matbaa-i Amire, İstanbul 1407/1987

el-Cermî, İbrahim Muhammed, Mu'cemuUlûmi'l-Kur'an, Dâru'l-Kalem, Dimaşk 2001,

el-Cezerî, Şemsüddin bin Muhammed bin Muhammed bin Muhammed bin Yusuf, Tahbîru't-Teysîr, Dâr'ul-Furkan, s.105, Ürdün-t. 2000/1421 h.,thk. Ahmed Muhammed Muflih Kudat (yayınlanmış doktora çalışması)

el-Kattan, Menna' Halîl, Mebâhis fî Ulûmi'l -Kur'an, Nşr. MektebetüVehbe, Kâhire,2000

el-Kefevî Ebu'l-Bekâ Eyüp b. Mûsâ el-Hüseynî; el-Külliyât(nşr. Adnan Derviş - Muhammed el- Mısırî)Müessesetü'r-Risale, Beyrut-1993

Emrullah İşler, "Zeccâc", DİA, İstanbul 2013, XXXIV

Erkan Arif, el-Beyân, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2006,

ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. es-Sirrî b. Sehl ez-Zeccâc en-Nahvî, Meânî'l-Kur'ân, Dar'uAlem'il-Kütüb Beyrut 1988-1408, birinci baskı

ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l- Kur'an, C. I, Dâru-l Kitabi'l- Arabî, Beyrut, bsk 1, t. h.1415-1995

ez-Zerkeşî, Bedreddin ebu Abdillah Muhammed b. bahadır b. Abdullah; el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân (nşr. Ahmed Ali, thk. ebul Fadl ed-Dimyâtî), C.I, Dâru'l-Hadis,1427-2006

Fırat Yavuz, "Kıraat İlimi ve Tarikler" İFD.2011/13,s.49 Birışık, Kırâat ilmi ve Tarihi

Hamevî, Yâkût, Mu‘cemü’l-üdebâ’, tah. İhsân Abbâs, Dâru’l-garbi’l-İslâmî, Beyrut 1993, VI, s.2682.

Hanay Necattin, “Kur’an tefsirinde kıraat farklılıklarının rolü: Zeccâc, a.g.e., ve Taberî örneği” Basılmamış doktora tezi, konya,2015

İbn Cinnî, Ebû’l-Feth Osman, el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi’l-Kırâati ve’l-İzâhi minhâ, tahk: Ali Necdî Nâsif, Abdulfettâh İsmail, Şelebî, Matbaatü Ehrabu’t-Ticâriyye, Kâhire 1994.

İbn Hallikân, Şemseddîn, Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’u ebnâi’z-zemân, tah. İhsân Abbâs, Dâru’s- Sâdır, Beyrut 1968, c.I, s.49

İbn Hallikân, Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâu ebnâi’z-zemân, thk. İhsan Abbas, Beyrût: Dâru Sâdır, 1978

İbn Mehrân, Ebû Bekr Ahmed b. el Huseyn, el-Gâye fî’l-Kırâati’l-Aşr, tahk: Ahmed Ferîd Mezîdî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrût 2007

İbn Mücâhid, Kitâbu’s-Seb’a fî’l-Kırâât, tahk: Şevki Dayf, Dâru’l-Meârif, Kâhire 1972, s. 50; Ed-Dimyâtî, İthâf, c. I, s.19

İbn’ül-Cezerî Ebu’l Hayr Muhammed b. Muhammed b. Ali, Gâyetü’n-Nihâye fî Tabakâti’l Kurrâ, Daru’l Kütübi’l İlmiyye, 1. Baskı, Beyrût 2006

İbn’ül-Cezerî Muhammed b. Muhammed, en-Neşr fî’l-Kırâati’l-Aşr, tahk: Ali Muhammed Dabbâğ, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 4. Baskı, Beyrût 2011

İbnü’l-Cezerî Muhammed b. Muhammed, Müncidü’l-Mukri’in ve Mürşidü’t-Tâlibîn, Dâru’l-Âlemi’lFevaid, 1. Baskı, Mekke h. 1419

İsmail Durmuş, “Müberred”, DİA, İstanbul 2006, XXXI

İşler Emrullah, “Zeccâc”, DİA, İstanbul 2013, c. XXXIV

İşler Emrullah, “Zeccâc”, DİA, İstanbul 2013, XXXIV

Karaçam İsmail, Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri, İFAV Yay. İstanbul- 2014,27.baskı

Karapınar Durmuş Ali, “ez-Zeccâc’a Nisbet Edilen “İrâbü’l-Kur’ân” Kimindir? ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?...”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1997,

Kur'ân (nşr. Yusuf Abdurahman Mar'aşli v. Dğr.), C.I, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1415-1994,

Sem'ânî, Ebû-Sa'd, el-Ensâb, tah. Abdurrahman el-Yemânî, el-Ensab, Mektebetü'lbnTeymiyye, Kâhire 1980,

Süyuti, el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an, (nşr. Mustafa Dibülbuğa), I-II, Beyrut 1993,

Taşköprîzâde İsmâmeddinAhmedbin Mustafa Efendi, Miftâhü's- Sa'âde ve Misbâhü's-Siyâde fi Mevzûâtü'l-Ulûm,C.II, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, beyrut1985

Taşköprîzâde, Ahmed Efendi, Miftâhu's-se'âde, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1985, I, 154-156,

Yıldırım Suat, "Besmele", DİA, İstanbul 1992, c. V

Yıldız İbahim, "EBÛ İSHÂK ez-ZECCÂC ve TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ" Harakânî Dergisi, 2.sayı, 2014,

Zehebî, Şemseddîn, A'lâmü'n-nübelâ', tah. Hasan Abdülmennan, Beytü'l-Efkari'l-devliyye, Beyrut 2004